

П 173834

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1930

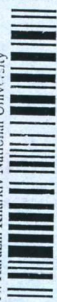
Поетів: В. Сосюра, І. Голь, М. Сайко,
В. Ковалевський, Т. Бутович, А. Калиновський
Проза: І. Дніпровський — *Анабазис*. С. Пилипенко — *Скарб*. Г. Хоткевич — *З сім'ї геніїв*. М. Мінько — *Виселок у пн.чу*. І. Дубинський — *День комполка*. Ю. Золотарьов — *Рейд через піч*.

Статті: Г. Майфет — „Чорна епопея“ І. Ю. Кулика. Л. Рублевська — *Франко та Золя*. М. Криворучко — *В неопленій хаті*. В. Гнатюк — *Шевченко в стосунках з поляками*. І. Єрофіїв — *До питання про перебування Т. Шевченка на Харківщині*. М. Федоровська — *Чехов та Україна*. В. Гнатюк — *Україна на столичній сцені*. К. Сліпко-Москальців — *Т. Шевченко як художник*. М. Лозинський — *З міжнародньої політики*. С. К. — *Хто „процвітає“ в Америці*. І. Єрофіїв — *І. О. Білоусов*.

№ 3

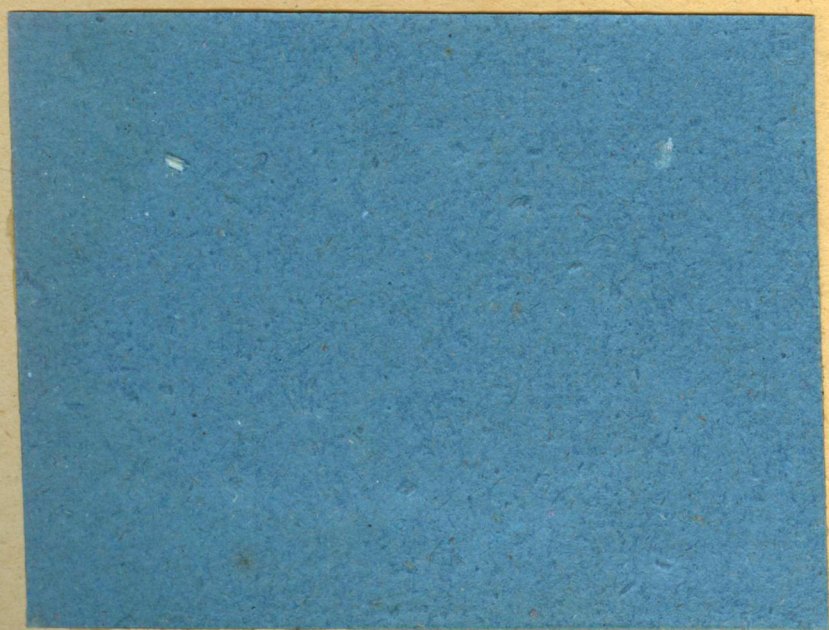
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

V.N. Karazin Kharkiv National University

00677098

9

4-45.

4

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

(84)

~~Handwritten scribble~~

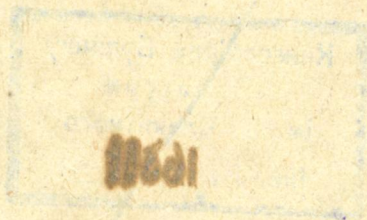

БЕРЕЗЕНЬ

1930

59

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	стор.
В. Сосюра. Серце. Поезія	5
. Дніпровський. Анабазис. Повість	9
вась Голь. Межами новими. Поезія	44
М. Сайко. До степу. Поезія	45
С. Пилипенко. Скарб. Оповідання	47
В. Ковалевський. Розділ III.—Розмовний. Поезія	53
Г. Хоткевич. З сім'ї геніїв	56
Т. Бутович. Поезії	73
М. Мінько. Виселок у пилу. Роман	74
А. Калиновський. Поезії	92
І. Дубинський. День комполка. Нарис	94
Ю. Золотарьов. Рейд через піч. Нарис	99
 Г. Майфет. „Чорна споєя“ І. Ю. Кулика	103
Л. Рублевська. Франко та Золя	124
М. Криворучко. В нетопленій хаті	137
В. Гнатюк. Шевченко в стосунках з поляками	148
І. Єрофіїв. До питання про перебування Т. Шевченка на Хар- ківщині	162
М. Федоровська. Чехов та Україна	164
 В. Гнатюк. Україна на столичній сцені	167
К. Сліпко - Москальців. Т. Шевченко як художник	173
 М. Лозинський. З міжнародньої політики	183
С. К. Хто „процвітає“ в Америці	192
І. Єрофіїв. І. О. Білоусов	19
Хроніка	197
Бібліографія	212

В. СОСЮРА

Серце

Солодко й тоскно, ах!..
Це кохання нестримане лине,
і розлука встає, як жах...
Срібло озер України
в твоїх очах,
єдина!
Під нами
сніг
пломенистий,
котяться гами
до ніг.
Над нами
туманна блакить.
Це місто шумить і шумить,
велике
північне
місто.

Я став за токарний варстат,
для того, щоб бути робочим,
щоб марно не плакали очі
над морем кривавим страт...
Я хочу усе зрозуміть,
щоб бути,
Як сніг той іскристий,
що стеле під ноги блакить.
А місто шумить і шумить,
велике
північне
місто.

Обличчя в тумані... Чиє?..
І хто з ким на сонячнім герці?...
Я стримаю серце своє,
українське
розхристане
серце.
Я стану таким, як Еллан.
Це лице його рідне і добре...
Проведи ж ти мене крізь туман,

перший
хоробрий!

О, усмішки твоєї блакить,
і голос, що падає дзвінко!
Ти казав, що не можна любити
Революцію й жінку.
Що не можна дивитись на бурі,
Крізь усмішку кармінних губ.
І здригалися брови хмурі,
Й непокірний білявий чуб.

Хай же слово, як молота льот,
протинає стихії тумани.
Я до тебе прийду крізь завод,
лиш не кидай мене,
Еллане!...

А вона стоїть і кличе:
„Ти мій,
ти навіки мій!..“
І на владне рум'яне обличчя
впали тіні солодкі од вій...

І хитаюся я... Два магніти:
Революція і Любов...
Пам'ятаю... окації... літо...
коли місто взяли ми знов,
коли прапор червоний, під крики,
з Виконкому зірвав отаман...
І було так туманно й дико
дивитись
на ями
ран...
на обличчя розстріляних долі,
на тих, що вмирати вмів...
І шуміли печально тополі
Над трупами впалих борців...

Хай прийшов я до сонця крізь ночі,
але біль той в мені ще не вмер...
От для чого я став робочим,
Щоб не схибить тепер.

На чолі — долоня холодна....
А серце — шматок терпкий.
Там, де заграв багрянні полотна,
так призивно
кричать
гудки.
Я змалку слухав їх крики,
був одірваний
довго

від них.
Місто,
північне,
велике,
я в обіймах твоїх.
Я на тебе уже не сердитий,
випав з рук непотрібний ніж...
Хоч похмуро - міцним монолітом
на козацьких кістках ти стоїш.
Ось морями встають обличчя:
чорнобриві,
старі,
молоді...
І все швидче і швидче і швидче
серце б'ється й кличече в груді...

Серце,
козацьке серце!..
Не хили свого обличчя,
Не личить
тобі тепер це.
Я зроблю тебе робітничим,
моє змучене серце!
Слухай...
Он він іде
і бере Петра за в'язи...
Його руки — грозові маси,
очі — повстання день
в океані облич...
Ти не чуло?
Я чув,
як майдан загремів, загув ,
як Петра
поборов
Ілліч!

Пролетів романтики час,
що крізь нього ми йшли до загину,
за мітичну якусь Україну,
що дурили
нею
нас.

Протинай же думко, туман
електроном у морі стихії.
України старої нема,
як немає
старої Росії.

Із південного,
із туману,
у польоті в невидані дні,

мерехтить Україна багряна
золотими крилами мені...

Наді мною, вся в димі, блакить,
і сніг,
як сльози чистий,
лягає
покірно
до ніг.

А місто шумить і шумить...
Велике
північне
місто.

Ленінград
Лютий 1930.

1. ДНІПРОВСЬКИЙ

АНАБАЗИС

I

Сніг. Ранок. Теплінь. До білого двору штадиву раз - у - раз підлітали розхристані вершники, швидко в'язали коней до слупів паркану і кавалерійсько - гусячим кроком маршували на ґанок. Вартовий з карабіном за плечами „хрестом“ — застережно махав лівою долонею, гості припиняли алюр, завертали назад, втомно сідали на свіжих дубках, на засніжених призьбах, прилипали до ґзимсів, або никали поперек - вздовж по подвір'ї, мимо будинку, бризкаючи нетерпінням на його зачинені вікна.

Проти штабу дивізії на засніжених пухко воротах літучого шпиталю тихо маяв буланий червоно - хресний прапор, на землі, на кущах, деревах, на дахах дрімав перший вчорашній чистий, наївно - невинний сніжок, згори смішно, повільно, з роздумою летіло біле крилате латаття.

Кожної хвилі в садибі штадиву ставало густіше, сум'ятніше, вона наливалась людьми і кіньми, кованим тупотом круглих бадьорих копит, хруском легких і дебелих чобіт, тютюновим димом і гомоном. Більшість гостей була тут звичайна: батареїні і полкові ординарці, — лише коло самих дверей, попри вартового, не сміло топталися два офіцери (обидва поручики) з слідами недавніх зірок на погонах японських шинелів. Раз - у - раз мимо воріт проскакували на високих корках сестри - жалібниці та непевною ходою шкутильгали хворі й ранені в білих і жовто - верблюжих халатах.

Околиці теж прокидалися. Десь у степу кричав гудок паровоза. Але обраний вчора на екстрених зборах полкових ревкомів новий начдив іще спав. Іржаві прогоничі навскоси лежали на ставнях, наче палац був зовсім безлюдний.

— От, бра', генералів чортахнули, га?

— Да - а, наша бере.

— Ет, барбоси, — ляснув беззлобний протест, — всі вони однакові, кого не посади.

— Не буде з Івана пана, а з кози кожуха...

— Тихо, тихо, товаришу. Перед генералом дровав, перед своїм зачекай.

— Заткни йому бочку чопом...

— Ніхто й раніш не дровав. Подумаєш, цабе. Ми і Брусілова бачили...

І знову кували копита, миготіли кремові фігури сестер в сніжно - білих косинках, вбираючи в себе тугі запалені очі салдат, фаркали носами ординарці, кидаючи стрілами пари, безупинно курили на ґанку поручики, і всі разом стріляли очима на сонний мовчазний і строгий будинок, де на даху вже вмоцалося сонце.

Враз зі шпиталю вискочила стрімко сестра, перебігла вузесеньку вуличку, влетіла в ворота штадиву, в гущу салдатського тиску, і, пробиваючи путь до дерев'яного ґанку, „не своїм гласом“ кричала:

— Рятуйте! Він мене зівалтував...

Майже слідом за сестрою з тих самих дверей метнулась важка чоловіча фігура

в халаті, очевидно, лікар шпиталю. Юрба ординарців, піхотних салдат, штабної прислуги густо і цупко зімкнулась круг жінок. Ѓанок погрозно хрумтів під вагою чобіт і трусив порохом снігу. Жадні очі хватили розірвану кофту, а з одкритих цікавих ротів посипались дробом запитання:

— Як? коли? оце зараз? зовсім зѓвалтував?

Розтерзана жінка ковтала схвильований хлип і притискала тримотливими пальцями оголені груди.

— Розкажи, чого ж ти рюмаєш?

Високий огрядний поручик з портсигаром через плече витяг поверх картузів і шапок свою лисячу голову вбік шпитального лікаря, що сміливо, з гнівним лицем наближався до натовпу, — і своїм рухом повернув на ворота всі голови. Опинившись в центрі уваги, лікар ткнув себе пучками в білий халат, помахав заперечливо лобом, обернувся назад і витягнув руку до жовтавих облуплених колон своєї медичної установи. В ту ж мить, наче на цей його жест двері шпиталю розчинились широко і з них в трафаретнім рижім халаті й повстяниках вийшов салдатик.

— Він, він!... — заклекотіла сестра, і під одежею все їй захлипало.

Волохато - верблюжий салдатик з порогу оглянув юрбу, найшов у ній одну ромашку сестри, потім досадно - повільно спустився приступками, пройшов чекально - притихлу садибу, зміряв жінку од колін до коси призірливим оком і беззлотно кидав їй в розтріпану пазуху:

— А що, стидно? Стидно, товариші сестра!... А ще служите в літучому госпіталі.

Затиснутий сірими спинами, лікар махав руками, наче тонуций, і на мигах показував, що він просить слова. Бажання його розбивалось, як хвилі об камінь. Жадібна цікавість нагуслих голів то влипала крізь пальці ще в незакриту грудь потерпілої, то поверталася важко назад на шум безпорядного лікаря, то рясно вхрясала очима в докірно - зневажне обличчя салдатики, що застиглим немружливим поглядом кобри гіпнотизувало ніякову знівечену жінку.

Непорозуміла юрба лізла одне на одного, як тріски, і тонула у власному шумі і гомоні. Але загадка так і лишилась загадкою. Раптом бренькнули на вікнах прогоничі і рипнули ставні. Натовп розпався і покотив в облогу на ѓанок.

II

Тупіт, іржання і шум розлетілись по темних покоях штадиву. Андрій Хамут торопоко кинувся в ліжку. За три з половиною роки він вдуже почув, що спав без гімнастюрки, що під спиною теплий м'який матрас, на ногах укривало, а під головою пухка, наче вата, подушка (в ставню дивився промінчик), — і одразу подумав, що вдуже попав до шпиталю. Почув знайомий рій голосів за стіною, згадав учорашнє („Начальник дивізії!“), чогось наче злякався, потім широко, задоволено спустив на подушку потилицю, ще трохи полежав, нехоча встав і повільно почав одягатись.

Ще вчора він був тільки єфрейтор, депутат третьої роти Камчатського полку, і сидів під землею „на лінії“. Ще так недавно саме поняття „дивізії“ було йому зовсім чуже, і серед тисяч однакових сірих він загубивсь, як мала нікчемна піщинка, „шматок гарматного м'яса“. Іще вчора, коли всі ревкоми полків вручали йому владу над собою, він не тямив, що ж власне він буде робити? З першого дня революції він був протестант і бунтар, оратор всіх тилових і фронтових мітингів, що не раз розсипав над ними свій простужений хрип і баламутив салдатську стихію. Тепер він відчув, що вчорашнього Хамута вже нема, нема ні на кого злоби, а є тільки якась болюче-приємна вага і спокій. Одна тільки ніч! — і він уже сам себе не пізнав, наче ві сні хтось сторонній, важко - серйозний, німий розкрив йому груди і вложив чуже серце. Сама його голова, що мислила вчора

тільки про ротний участок, про ротні нужди й обиди,— за ніч наче поширшала, розсунулась на десять верстов фронту дивізії і сполучилася з нею страшним химерним зв'язком. Він зауважив, що сьогодні навіть одягається якось по-новому, наче зниклий учора генерал-ад'ютант разом з посадою залишив йому і свою поведінку і свої особисті звички. „Начдив!“ Чотири полки, батареї, кавбатальйон, технічні команди, аеропляни, мотоциклети, колосальні обози і кухні... Гарзд! Взявся за гуж, не кажі, що недуж...

Хвилини через три Хамут увійшов до їдальні. Льокаї старого штадиву, що лише одні залишались незмінні з усього пишного почту, всадили нового патрона в синє, м'яке генералове крісло. Були тут: Білан, Іванов, Бугор, Шепшелевич та інші, але й до їхніх імен також прилучилось щось нове: помначдив, наштадив, начхоз, комісар і т. д. Від учорашніх людей не лишилось і сліду, всі немов стали вищі, тугіші, значніші, вкрились якимось дивним димком, і ця зміна була не лише поверхова, але й глибоко внутрішня. З чужих була тут невеличка жіночка в рудому кошушку і кепі, делегатка петроградських заводів, що привезла на фронт літературу, тут і застряла, і стала сама фронтовою. Вчора вона була п р о т и кандидатури Хамута, за Шепшелевича, але за ніч і вона пройнялась повагою і тепер особливо підкреслено пройшла наперед і щиро потисла заскорузлі в окопах руки новому начдивові. В вітанні, в загальній увазі всього нового штабу було щось сором'язно-несміливе, всі ще наче не вірили в тривалість нового ладу, в нові високі посади, і своєю пошаною бажали потвердження свого незвичайного стану.

Перед тим, як сісти за стіл, в залю влетів вартовий по штадиву, по-молодецьки „взяв честь“ і держав руку під козирком поки скінчив свого рапорта: „за минулу ніч в дорученій вам дивізії нічого не трапилось“... Хамут і собі видержав марку, тримаючи долоню над бровою, і тільки після церемонії розтаборились усі за довгими столами з вибагливим запахом їжі, бутилками, срібним начинням, серветками.

— Пропоную,— тримтливим ораторським тенором проказав Шепшелевич,— випити за здоров'я нашого дорогого т о в а р и ш а н а ч а л ь н и к а д и в і з і ї... щоб вірно стояв на варті... щоб не сказали генерали...

Захоплені скрики і оплески розірвали промову на клоччя. Захоплено випили по келішку палючого румунського спирту. Три льокаї з довгими блюдами літали навколо столів, наче гумові. Сніданок був вельми легкий, делікатний, і кожен без винятку попросив собі другу порцію. Обличчя всім були насторожені, сугубо-серйозні. Така ж була і розмова. Т. Жухова розповідала врочисто про Петроград, про царських і буржуазних міністрів, про повінь Неви, про Васильївський острів, про невдале повстання 3—5 липня і т. д. Хамут, старожитель дивізії, розповів про бій Якутського полку на р. Дунайці, коли „Макензен гнав нашу армію“, коли маршові батальйони йшли в бій голіруч і „по дорозі одбирали в убитих винтовки й набой“ і т. д. Словом, фронт і тил обмінялись подробицями свого старого і нового побуту.

— На фронті тихо... німець всю ніч не стріляв! — захоплено скрикнув помначдив Білан, що весь час нетерпляче чекав сказати якесь слово.

— Я ж казав: генералів не буде,— зразу помиримся...— усміхнувся лукаво наштадив Іванов.

— На що йому тепер стрілять,— спинився проти начдива льокаї,— патрони даром кидати...— І додав многозначно:— Він учора вночі розстріляв нашу дивізію...

— Холуй!— скрикнув гнівно Хамут.

Невдалий оратор знітився. Притихлі льокаї, що іронічно стежили за щирим апетитом „незаконної влади“, зірвалися з місць, засуетились, забігали з блюдами.

Підполковник Яваш, єдиний штабний офіцер, вшанований вибором, що недовижно сидів по той край стола, щасливо зам'яв інцидент, і сніданок знову захрумав, забулькав. Слово вдруге дістала т. Жухова. Начхоз Бугор зав'язав з

нею палку суперечку про „картель“ і „артель“, і рівно через двадцять хвилин перший сніданок скінчився постановою „об'їхати позиції всієї дивізії і викликати німців“...

— Що ж, товариші, згода? — піднесеним теплим своїм тенорком запитав Шепшелевич.

— Едем, едем! — захопилась т. Жухова.

Хамут, що після льокайської виходки сидів невеселий, задуманий, — розгладив свою русаву, ще трохи мокру після умивання голову, поривчасто встав, і новий штадив в повному складі дружно рушив з будинку.

III

Ординарська облога закипіла навколо начдива. Нетерплячі поручики, що займали найближчу позицію, опинились попереду всіх і рішуче - трагічно заступили дорогу. Хамут, що на ходу поправляв при боці дванадцятизарядний кольт (через плече йому навхрест висіла офіцерська сумка з австрійськими мапами), уперся в теплу стіну обов'язку, вимоги й цікавості.

— В чому річ?

— А в тому річ, товаришу Хамут, — затріщали були разом поручики, та раптом вищий засікся, і ковтками продовжував нижчий, тонкий і блідий, наче ранений, — що після так званих... перевиборів... деякі роти дивізії послали своїх командирів на кухню чистити картоплю...

— Пакет, товаришу дивізіонний, — перебив ординарець, вириваючи вгору свій лікоть, і простяг через плече худого поручика великий конверт з червоною сургучною печаттю.

— Що тут таке? — зламав чорні густі розкошлані брови Хамут, торкнувши конверта недбалою пучкою.

— Секретний, товаришу дивізіонний, — врочисто інтимно гукав ординарець з дірки між плечей, що вже одсували його на приступки.

— Ніяких секретів! — констатував Шепшелевич, пропускаючи під ліктем зашарілу т. Жухову.

Сердито стиснувши зуби, ординарець зухвало відтрутив поручиків і витягся в струнку проти начдива з конспіративно-змовницьким виглядом.

— Тут дуже важний доклад про офіцерів нашого полку.

— Що саме? — холодно кинув начдив, і офіцери поточились назад і зів'яли.

— Вчора за селом, — задзвенів ординарець, перехопивши пакета і махаючи ним проти носа начдива, — коло млина... була у них тайна сходка, і вони вирішили їхати на Дон...

— На всі чотири, — одмахнувся Хамут од пакета.

— Самоопределение націй, — пропищала т. Жухова, витягаючи хвостик кожущка з сірого місива.

— Екстрений пакет од ревкому!

— Тайна сводка про вчорашню ніч!

— Телефонограма од командира батареї!..

Тріщали кругом голоси, обкладаючи щільно статурну фігуру начдива, тепло, щиро, близько і радісно простягаючи йому закурені вуса і зуби.

— В штаб, в штаб, все до штабу, вартовому товаришу, — махав досадно салдатський начдив і важко ішов коридором простягнутих рук, карабінів, шабель, башликів, кашкетів і „чести“. Помначдив Іванов виліз якось із юрби, вхопив оком постать в чорній тужурці, що переходила двір, і голосно крикнув:

— Шофер, автомобіль!

Чорно-масляна тужурка байдужно зирнула на ганок, почухала тім'я і, хилитаючись, криво пішла до сараю. Тимчасом начдив виплив з сірого кола атаки,

і шукав очима автомобіля. Начхоз Бугор, що вже давно наказав „подати машину“, гнівно пішов до гаражу.

— Товаришу начдив, це в ваші власні руки...

— Ви мусите вислухати нас, товаришу, — злобно бризкав очима худенький поручик, крок - у - крок ідучи за плечами начдива, — ми делегати од офіцерського складу дивізії...

— Де твій автомобіль? — кинув Бугор в пропахлу бензином тужурку, що зневажно стояла на дверях, тримаючи руку в кешенях.

— Автомобіля нема. Зіпсувалось магнето.

— Як так нема? — блиснув гнівний начхоз бистрими іскрами в шофера. — Зараз автомобіль. Сію минуту!

Шепшелевич і т. Жухова і собі покvapно пішли до сараю.

— Для генерала було ціле, — почув Хамут голос свого комісара, — а для демократії зламалось. Розстріляю, як собаку. Чуєш?

Шофер сторопіло югнув у гараж, де стояло два Бенца і одразу ж захлопав і застріляв димом мотор.

— Товаришу, ви не маєте права зневажати нас, — кричав уже білий поручик, забігаючи в профіль начдивові. — Це насильство, а не свобода.

Хамут різко глянув на офіцера. Той раптом скрутився, зів'яв, одвернувся і впустив обережно зідхання на зелений погон японської шинелі. По сохлих, жовтих, зарослих губах ординарців заколивались вдоволені усмішки. Вони теж замовкли і провозжали свого начдива, любовно і побожно позираючи на його кремезну і рельєфну фігуру. Весь штаб в ремінні і сумках для мап шанобливо замкнув Хамута і пішов на ворота.

І тільки тут, на самих воротах, зауважив Хамут засмикану фігурку сестри, що плакала лікарю в лікоть і конвульсійно кидала плечами. Хамут суворо спинився.

— Він мене зівалтував, — захлипала скаржно сестра, і знов у всім тілі її щось захлопало.

— От тобі й на! — хмикнув уголос Хамут, і повні роти округ нього зайшлися вдоволеним сміхом.

— Новості, — пропищала т. Жухова.

— Взяли тьотю за волоси та повели до волости... — проказав хтось за спинами штабу цинічну скоромовку.

— Товариші, — загрозливим шепотом почав оборонець сестри, лікар шпиталю, уже одтиснутий знову за спину, — пам'ятайте, що слово демократія подібне на друге слово: демон...

Невідомо, чи хто розібрав сентенцію лікаря, але в цей момент автомобіль часто захопав, в'їхав у двір і теж зупинився коло плачової сценки. Іванов, Шепшелевич, Білан, Бугор і т. Жухова вилізли з натовпу і розмістились в машині. Ординарсько - салдаська юрба обліпила приступки, стиснула шофера, а спрагло - жадібні очі, тримтячі роти хватили непокійне погрудддя сестри з червонястим малесеньким хрестиком. Шпитальний салдатик в халаті й повстяниках рівно став проти начдива і засунув за пазуху забинтовану руку.

— Ти її зівалтував? — взяв салдата начдив за рижий рукав широкого халата.

— Нічого подібного, ваше превос...

— Кажи прямо! — зламав нахмарені брови Хамут, і тонкі ніздрі йому напружились.

„Гвалтівник“ у халаті враз повернувся до начдива, м'яко одвів його руку, вигортаючи з - за неї сестру, вщулив голову в плечі і складами, наче зозуля, яхидно її перепитував:

— Сказать? сказать? — і, не добившись потрібної згоди, вийняв голову з рижого коміра, схопив трепітну руку сестри і врочисто розсипав по плечах всього натовпу:

— Та вона ненормальна... Я їх застав двох жінок разом...

Сестра здригнула всім тілом, одштовхнула свого викривателя і прищулилась до білого поручика:

— Бреше він, бреше... Не вірте...

Обвинувачений враз скочив на приступки машини, підвівся над головами і театральню розставив свої верблюжі рукава.

— Да. Я давно вже помітив, куди вона к чорту щезає ночами. Чому ранені й контужені не докличуться її: „сестра! сестриця“! А вона он які фокуси. Стидно, дорогая сестра.

Автомобіль застріляв своїм димом, а вдавнений в руль безпорадний шофер простогнав до начдива:

— Сідайте, бензин даром горить.

Горбаті й прямі, широкі й вузькі плечі і руки шарпали салдатика і пошепки, іронічно й цікаво закидали його запитаннями:

— Так таки жінка з жінкою?..

— Не може бути...

— Офіцерів прогнали, нема з ким...

— От гади, нема їм нормально...

— Да. Ненормальна, — уже епічно провадив салдатик в халаті. Вони лежали одна коло одної. Во. А я... одкинув крайню і поцілував... один тільки раз... шутки ради.

Біле латаття снігу і широкого сміху застрибало над натовпом. Сестра закрила руками мокре лице і плакала мовчки в долоні.

Хамут лиховісно-недвигно дививсь на салдатика.

— Під суд його! Судить сьогодні!... Він круто повернувся до машини, т. Жухова придушила ліктем свій бік і впустила начдива в середину.

Ординарці й салдати з машини посипались в сніг, мотор затріщав, і автомобіль важко проїхав в ворота.

IV

— Это ты, товарищ, напрасно под суд... Для вида плачет. Своих офицеров оплакивает. Подумаешь, какая столбовая дворянка...

Т. Жухову ніхто не підтримав. Трепетав мотор, трепетало м'ягке шкіряне сидіння і трепетав Хамутів мозок. Лапате латаття тануло на лижах, і вони були мокрі. За фронт ніхто ані слова. Цікавив усіх Петроград, а т. Жухова не скупилась і заміняла одною собою цілий штадив. Зверталась вона до всіх не на ймення, а на нові посади, всім було це приємно, всі ще більше звикали до своїх нових ролей, зростали у власних очах, якимось м'ягко активно любили одне одного, і всім було весело.

Степ був білий, порожній, пухкий, і одразу трудно було розпізнати горби, що лізли один на один до самого обрію. Сонце теж було біле і горіло в снігу брильнятами. Машина йшла м'ягко, з шипінням врізалася в сніг, розгортала його і залишала позаду хрещаті доріжки. Шофер стрибав на сидінні од струсів і брав героїчно глибокі намети.

Хамут закусив спідню губу і задумно жував кінчик русявого вуса. Він навіть не відповідав на прямі до нього запитання. Він розумів, що пора словесного бунту позаду, тепер він має бути короткий і гострий, як шабля. Він мусить діяти. І його голова під буркотіння мотора рішала трудні проблеми. Щоправда, раз - у - раз його фантазія уявляла чомусь далекий багатолюдний камінний город (якого він ніколи не бачив), білі північні ночі, сотисячні мітинги, кораблі і дредноути, — але він ловив себе на цьому і повертав свою думку до фронту, до своєї дивізії. Що буде далі з війною?

— Гляньте но, тов. начдив, — підвівся на весь зріст Шепшелевич.

Хамут поквапно повернувся на жест комісара і вздрів серед білого моря, праворуч дороги, чорносірий натовп. Чоловіки й жінки зосереджено рились в снігу, піднімали дрючки і всі разом ахали.

— Розбирають артилерійські бліндажі! — скрикнув тривожно начхоз Бугор, махнувши новесеньким „цейсом“.

Хамут повільно взяв в руки бінокля, приклав його до очей, покрутив пучками пальців наводку і загадково самими губами всміхнувся.

— А ну, шофер, заверни туди...

Машина різко звернула з шляху і покотила білим неораним степом. На ріллі вона врзалась в високий намет і спинилася. Штадив один за одним вискочив в сніг.

Селяни й селянки з сокирами, молотками, лопатами розгублено стали і торопоко зиркали то на машину, що стояла в снігу, як велетенський водяний жук, то на невідоме начальство. Недалеко юрби стояло двоє, мабуть, артилерійських коней, встромивши в сніг тонкі породисті морди. Очевидно, за ними ніхто не дивився. Ліворуч од них, по цей бік горба, стояла батарея, але горла гармат дивились у землю, у боки, вгору й назад — на фільварок. Мабуть, їх покинули, бо нігде ні димка, ні фігури в шинелі. Біля них пірамідою лежала купа блискучих шрапнелів і порожніх набойів.

— Драстуйте, — привітався Хамут.

Діди і літні дядьки в потертих козушках зняли низько шапки, баби і молодіці вклонились, дівки бризнули сміхом і закрились рукавами.

„Що ви тут робите?“ — хотів запитати Хамут, але робота селян була ясна всьому штабові. Три бліндажі було вже розібрано і з двох скинуто настил. Дві купи дрючків і дошок видавали й мету цієї роботи. Коло купи шрапнелів просто на землі сидів рудий селянин у козушку, поклавши на коліна набій і зосереджено блискучим долотом одвінчував алюмінієву головку.

— Ти що це робиш? — вкинув суворо Хамут у загальну мовчанку.

Рудий дядько підняв скуйовджену бороду і одкрив два ряди веселих зубів:

— А от як бачите. Обручки для дівчат роблю. — Він жваво вийняв з кешені „взірці“ і показав свої вироби: на одній обручці було вирізано череп — „це для хлопців“, — друга була хитро посмужена зигзагами — „для женського полу“. — Карбованець штука, ваше благородіє.

— Як же ти держиш шрапнель? — сказав з докором Хамут. — Вона ж розірве тебе самого на шмаття.

— Ого! — засміявся веселий ювелір. — Та я за війну скрутив більше шрапнельних головок, ніж ви бачили німців.

Юрба заіржала і все ще несміливо почала стягати округ штадива чорнобуру підкову цікавості.

Низенький кривоногий дідок в латанім сірім козушку, підперезаний вірьовками, з молотком у руці, ще здаля оголивши сиву голову, поштиво підійшов до штадиву і вклонився по самі коліна:

— Я казав народу: не йдіть. Ще не знати — де той мир, ще може треба окопів для наших захитників. Ніхто і слухать не хоче, пішли... Піду, думаю й я, заберу свої двері. Он вони, бачите: з чорним хрестом. Сам на страсну п'ятницю, за рік до війни, свічкою святою од нечистого духа помітив... А вона от, сусідка моя...

Висока, з зухвалим трагічним лицем, перев'язаним брудною ганчіркою, бабуся — „сусідка“ в чоловічій чемерці, сердито прорвалася з-за спин і одштовхнула старого.

— Неправда його, ваше благородіє. — Потім повернулася гнівно до свого ровесника: — На ладан, діду, дихаєш, а на чуже зазіхаєш. В мене тільки і майна, що двері тоті, — сирітське добро ограбити хочеш, на той світ взяти з собою...

Зав'язалась палка суперечка. Обидві сторони тягли своїх „вірних свідків“, що теж гаряче, одностайно встряли в розмову. Скоро весь натовп шумно рішав „дверне питання“, і словесна перестрілка погрожувала перейти в рукопашну. Для більшої певности, баба раптом сіла на двері і закрила чемеркою хрест.

— Убий мене тут, на цих дверях, а моєї кривавиці не візьмеш.

Натовп шумно підтримав бойову рішучість бабусі.

Штадив і сам непомітно втягнувся в трудну ситуацію, забув про свою далеко важливішу справу і чекав кінця конфлікту. Шепшелевич хотів вжити вірного способу Соломона і тут же розрубати двері надвоє; начхоз Бугор пропонував лишити по-старому — покласти двері на місце, до кінця війни; ексцентрична т. Жухова витягла зімняту коричневу керенку і хотіла дати тій стороні, що добровільно зречеться дверей; наштадив Іванов стояв за бабусю; помначдив Білан підтримував клясову точку погляду — „у діда гірший кожух, ніж чемерка бабусі“, — але ніхто не зважався здійснити свою пропозицію. Тимчасом в повітрі запахло кров'ю недалекої сутички. Тоді Хамут, довідавшись од селян, що коні військові і „тиждень ходять голодні“, наказав привести їх до нього. Рудий виробник алюмінієвих і мідних обручок жваво схопився на ноги і привів за гриву ворону кобилу. Вона була без вуздечки, страшно худа, і трусила тонкими колінами. На хвилину вся увага зосередилась на колишній артилерійській коняці. Її гладили, мацали ребра, коліна, крутили хвоста, підіймали куті копита.

— Візьми, старий, кобилу, і оддай бабі двері.

Дідок витер рукавом сизого носа і заперечливо замотав головою:

— А я що з нею робитиму? Сам півроку хліба не бачив... Картопля, моє поле якраз, погубила на фронті.

— Візьми, відьмак, — заверещала стара на дверях. — Хрещені люди не підуть на цвинтар. Може, коняка одвезе твою домовину.

Бабина сторона засміялася.

— Хто хоче взяти кобилу?

Але, виявлялось, що охочих нема. Тоді ювелір, що вже знову сів до шрапнелі, бадьористо підскочив на ноги, підніс веселе своє лице до начдива і виявив згоду.

— Спасибі, дорогий товаришу.

Ювелір розкрив попалені поли свого кожушка, зняв з себе пояс і накинув на шию кобилі. Безпритульна тварина зраділа людській увазі, зробила невдалу спробу заіржати і, кидаючи худими клубами, жваво пішла за новим хазяїном. Упертий дідок раптом зірвався з місця, розмотав на кожусі вірвовку і підтюпцем побіг по другу коняку.

Хамут оглянув степ, батарею, купи набоїв, зелену баню церківці за горбом, дві крайні хатинки, що вибігли з яру, і кинув селянам:

— Прощайте.

Одну мить юрба завмерла без голосу. Але штадив іще не дійшов до машини, як молотки, лопати й сокири застукали дружно по дереву.

V

За пагорком машина з розгону пірнула в замет і забила на місці колесами. Де-не-де з пухнатих товстих кучугур струмили тоненькі, хитливі, пахучі димочки. Низкорослі хатки розбігались по цілій долині, як химерні намети. На цьому горбі, край села, стояла руська крихітна церківця, радше подібна на засипане інеем дерево, на другому з білої мли виступав строгий австрійський костьол з готичними вікнами. Тиша й густий, строго-задуманий сніг. Це й було недавнє поле конвульсій і смерті.

Автомобіль висипав в рів весь штадив і заднім ходом виліз із білої дюни.

БІБЛІОТЕКА
Рад. Інсьм. Шкіл
Інв. № 173834

— Ех, якби це раніш,— весело скрикнув Бугор,— от би вжарив германець по групі начальства...

Т. Жухова злякано кинула плечами, прищурила очі на неясний контур косягола і нахилилась в окопі. Дружний, розкотистий сміх її колег швидко зарухав її чоботями, і вона видерлась з рову. Чуткий Шепшелевич, б. капельмайстер музичної команди, наставив долоню дашком над великим гранатовим вухом і напружено слухав: відкілясь од хаток, із села, долітали бравурні звуки музики. Він гукнув в кучугури. Раз, другий. Хвилин через три з-під землі вийшов салдат, сірий, зарослий, як малпа, байдужно глянув на сонце, позіхнув і вже хотів провадитися в сніг, як помначдив Білан зупинив його жестом і попросив „провести начальника дивізії до німецьких окопів“.

— Це друга масть. Так би й сказали одразу. Бог його знає, де тепер начальство, все шкереберть пішло...— Мамуловатий пітекантроп поставив на штадив свої очі, що пропадали в нагуслих бровах, і нехоча виліз з своєї печери.

Штадив перескочив рови, пройшов у прохід дротяного павутиння й рогаток, до малої примерзлої річечки, за якою сиділи ворожі побиті шрапнеллю хатинки, здебільшого з паперовими і деревляними вікнами. Розмова тріщала. На ходу Хамут зауважив в одному вікні дві спини в обіймах — салдатську й жіночу, в другому дворі салдат помагав молодиці витягати з ями корову. Од стрічних картин, од загальної уваги, од свідомості власної сили мовчазно - суворий Хамут розчулився і прийнявся ліричним настроєм.

— От, друзі, зараз ми йдемо, наче дома. А пам'ятаєте ви, торік що тут творилося? Пекло. Німець хотів прорватись на Київ, кинув сюди свої найкращі полки, кріпосні батареї, підвіз чемодани і почав глушити нас газами...

Наштадив Іванов, що тоді був контужений, теж, мабуть, згадавши осінні бої, мукнув тваринними звуками.

— А знаєте нашого брата,— спокійно провадив Хамут.— Думали всі, що кінець, покидали в Карпатах бомби, лопатки і маски... Ні одної маски... ні води, ні ганчірки... А дим котить на наші окопи. І полягло в цім бою, як капуста...

— А глянтьте, панове,— мрійно сказав проважаний, підвівши осмалену руку:— два села — наше і їхнє... Їхній косягол проти нашої церкви, га? Що це значить?

— Єрунда, друже,— похлопав його Шепшелевич.

— О ні, це не спроста. Сам бог показав своє чудо. Привів сюди на кордони всі армії, і сказав: Годі вам, спиніться безумці...

Т. Жухова спалахнула рум'янцем, стріпнула вузькими плечами і хотіла мабуть „взяти в оборот“ релігійний дурман, але і салдат, і штадив уже повернув свою увагу на інше: од косяголу ішла невгомона музика і гомін.

— Що за чорт? — здивувався щиро Хамут.

— Мабуть, весілля,— одказав флегматично окопний філософ.

Дійсно: бравурна музика, повний полковий оркестр виткнувся з-за косяголу. Між бронзою труб в'юнилися короткі жіночі кошушки, опанчі і чемерки, мотлялись спідниці, хустки, а попереду всіх, передягнутий чортом, в блискучих погонах, вихилявся сам „дружба“. Група начдива ішла назустріч весіллю.

— Якого полка?

— 44-го Камчатського,— занозисто крикнув з галасу й реву дружба, потрясаючи генеральськими погонями.— Дивізії Карпатської, роти дурацької...

— А наречена?

— А наречена — невеста бучацька...

— Вржеська! — кинув салдатик в обмотках і зеленій фуфайці, теж, очевидно, „під мухою“, і, вигинаючи плечами, шалено метнувся в-присядку.

Незвичайна процесія порівнялась з начдивом — безжурна, зухвала, поси-пана сміхом і реготом. Хамут почував, що як начдив, він мусить дати новому явищу виразну оцінку, сказати якесь гостре прислів'я, — але раптом із гомону відокре-

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ХДУ
Інв. № 173834

Книгозбірня Е. Г. Гриню
Ім. В. Великого
Інв. № 16311

мився короткий салдат, теж зарослий гнідими кущами волосся, в рваній шинелі без хлястика і, злякано козируючи, підійшов до начдива:

— Командир Камчатського полку...

— А де ж твій полк?

— Там, — махнув буланий комполк в білий простір. — Братаються.

— А це що? Це твої женяться?

— Так точно, мої, — комполк розпалив по всьому вогняному виду багаття усмішки і вдруге махнув рукавом до кашкета.

Музиканти торопко спустили свої інструменти. Чисто поголений, ясновидий жених став за спину свого комполка, а наречена, гарненька молода австріячка, в вінку і стрічках, закрилась долонями і бризкала з - під них пригорщами соромливого сміху.

— Що ж, ти їм і придане даєш?

— В одпуск пускаю, товариш начдив... При офіцерах самі холуї та обозники їздили, нехай поїде до свекра...

Начхоз Бугор, що колись близько стояв до канцелярій військових штабів, повідомив, що в старі часи командир полка в таких випадках давав офіцерам „на обзаведеніе хозяйством“ двомісячне утримання.

— Видай їм з полкової скарбниці дві тисячі, — розпорядився Хамут.

— Слухаю, — козирнув буланий комполк. — Давайте наказ по дивізії.

— Я ж даю, — посміхнувся лукаво Хамут.

Щасливий жених, почувши про „милость“ свого начдива, вловив за руку свою майбутню дружину і опинився на передньому пляні.

— Просимо, товариш дивізіонний, на салдатське весілля... Чим багаті, тим і раді.

Хамут одмахнувся од щирого запрошення. Чорт - дружба, раз - у - раз потрясаючи золотими погонами, підскачив під руку начдива, і скоромовкою з римами почав дякувати „од імени всього полка за ласкаві ваші одпуски“. Молодий зривний гомін заклубився над натовпом. В цей момент новий вибух музики сіпнув усіх в другий бік, до пухнатої церкві, а незабаром і звідти межі мідяних труб і барвистого натовпу завихрили кожуки, шинелі й спідниці.

— Друге...

Камчатський оркестр підняв труби, вдарив польку, чорт обскочив начдива танком, і обидва весілля замотлялись в напрямку окопів.

Бородатий пітекантроп зміркував, що його послуги вже зайві, одстав, прищулив очі на церкву, потім перевів їх на тьмавий костюл, вловив на долоню сніжинку, злизав її язиком і з осіяним лицем повернувся до білого сонця, що стояло посеред долини.

VI

На снігу комашилися дві армії. Між сірими горбами руських шинелів виділялися різко сині й зелені німецькі, залізні кулясті шоломи, а оддалік, за плетивом дроту й рогаток, з таких самих пухких кучугур рівно, густо й поважно димило підземне німецьке становище.

— Ще подумают: атака. Шепшелевич, викинь білий прапор.

Т. Жухова добула з кешені кожушка жовтий жмуток ганчірки, свою хустку, що пахла ще маслом і димом заводу, комісар розвіяв її в повітрі, парламентарі сякнули носами, взяли крок за начдивом і пішли густою колоною.

Але буквально ніхто не звернув уваги на прибуття високої руської місії. Наокруг, навшипиньках і навколішках, озброєні короткими лопатками, рились в снігу німці, вивертаючи ними цілі гнізда довгастої, повної, круглої картоплі, а руські, озброєні власними пальцями, зосереджено, діловито - покvapно кидали

в мішки заскочену на полі війни галицьку здобич. Де - не - де межі куп ліниво курили багаття.

Надзвичайний піднесений настрій коливався в грудях Хамутові. Не бачучи, він бачив своїх, любив їх якоюсь новою любов'ю, їхні рвані шинелі й мішки, любив німців, що так самовіддано, мовчазно копали й ділились картоплею, — почував свою зверхність над ними, — разом з тим незрозуміла вага, з якою прокинувся вранці, ставала ще важка, сіла на плечі, пройшла йому в мозок, — і може саме тому і хода його була повільно - важка і задумана.

— Подивіться, друзі мої, на цю дружбу. Триста літ царі й королі розбивали нам братство. Топили нас в грізні й крові, поки ми не зійшлися самі і не кінчили бойні... — Він говорив мрійно, без вчорашнього злобного хрипу, і сам почував, як в ньому все більше росло якесь іще йому невідоме чуття, від якого було ніжно, боляче, радісно. — Гляньте на нього, — показав він на німця, що підкидав на багаття сухі гічки картоплі, — чого йому треба од мене?.. Чи знав отой сибіряк, — усміхнувся він на салдату, що обгортав жаром картоплю, — чи знав він, чого йому приказали колоти?..

Т. Жухова вскочила в пазву і захлинаючись оповідала, як весь Петроград „встав проти Мілюкова за його Дарданели“, як вона йшла попереду всіх з плакатом: „Долой десять министров капиталистов“, як город був „ужасный и полный“ і т. д. і т. д. Підчас цього спогаду Хамут з своїм почтом - колоною підійшов до німця в шоломі, що жарив картоплю, і просто, наче на ярмарку, похлопав його по раменю.

— З ким тут можна, товаришу, побалакати з вашим військом?

Пекар - німець поважно повільно підвів свою голову, пересунув шолом на потилицю і вишкірив зуби. Тоді Шепшелевич переклав йому запитання. Мляворухий салдат враз жваво підскочив на ноги, розпластав руки „по швам“, непорозуміло побожно оглянув „начдива“ од кашкета до самих чобіт, замотав головою, копнув ногами в снігу і подався галопом до дроту. Там десь за рогатками він пірнув у замет і знову була тільки тиша, трепіт сніжинок і густий, задуманий дим.

Т. Жухова з якимось тихим материнським покровним чуттям оглядала сцену братання. Окопний самородок - художник Білан став на коліно і почав накидати ескіз. Начхоз Бугор, націлившись оком в лопатку, в якій посипались „земляні яблука“, раптом нагнувся до німця і сунув жменю картоплі в кишеню: „Дома за жарим яєшню“.

В цей момент із німецьких окопів, з білого насипу вийшла ціла отара німецького війська. Спочатку над снігом виткнулись самі погруддя, підозріло вдивляючись крізь плетиво дроту й рогаток, несміливо вилзли, стали й ніяково топтались округ свого офіцера. Шепшелевич махнув над кашкетом своєю жовтою хусткою — прапором, і штадив привітно рушив назустріч. Офіцерик з чорнявими вусиками, що стирчали йому вподовж носа, як рожки, з залізним хрестом на грудях, і при шаблі, козирнув навзаєм Хамутові і непідкупно - суворо вдивлявся в непрезентабельне руське начальство. Рука Шепшелевича механічно мотлялась, як маятник, викликаючи туге німецьке довір'я, а Хамут, вп'явшись очима в офіцера, підійшов до самого дроту, взявся за нього руками, і перехилився вперед, немов на трибуні. Оdkривши роти, цікаві руські салдати обложили свого командира.

— Ми прийшли до вас, — оголосив урочисто Хамут, — на переговори...

— В Росії царя нема, — підхопив наштадив Іванов. — Буржуїв взяли за жабри. Тепер робоча маса, народ...

— Робочий клас і салдати! — метнулась до дроту т. Жухова, не дивлячись на офіцера і апелюючи до самих шоломів.

Шепшелевич вловив вступ, промову й поправку і джеркотом, тріском і рухами довів її до відому німців. Шоломи зирнулися між себе, замотали головами, стримано - беззвучно засміялись, а офіцер похмурнів, зарухав чорними гострими рож-

ками і напружно закліпав очима на довгий німецький кольт-начдива, що висів йому при боці, як великий робочий рубанок.

— Скидайте і ви свого кайзера, — заgrimів Хамут з - за рогатки, — й кінець.

— І буде мир, — вдруге додав Іванов і в пориві чуттів переступив колючу рогатку.

— Мир, мир... — залопотіли горлами німці, засміялись, зарухались, зажестикулювали.

Чорні рожки вздовж офіцерського носа на мить зупинились, а насторожені очі скакали то в дріт, то на кольт, то на кепі т. Жухової.

— Міністри нам його не дадуть, — так ми їм через голови. А вони, буржуї, — голосно й чітко провадить Хамут, — як хочуть воювати, нехай і сідають в окопи і б'ються, стріляють і рвуть себе гранатами...

Після перекладу німці засміялись всім фронтом, хтось порскнув причасним реготом, а офіцерик зблід, почорнів і засінав чорними рожками.

— Ich bin nicht bevoermächtigt zu verhandeln, — різко, з присвистом проказав офіцер, мабуть, командир їхньої роти, ступивши два кроки назад, і довга біла шабля його замотлялась погрозно при боці, як частина тугого його механізму.

Задирана парна юрба смикала Шепшелевича за рукава, за поли, за плечі, рвала за барки.

— Він каже, що не має права...

— Та нам і наплювать на нього! — басом прогук наштадив Іванов, — нехай виходить з окопів побільше салдат, ми самі будемо миритись...

— Зовите сюди робочих, — конспіративно шепотіла через рогатки т. Жухова. — Солдат зовите!

— Виманюйте їх більше відтіля, — трусив буланим волоссям комполк.

— Як бояться, — нехай ідуть на нас з пулемётами...

— Диви! — кричав крізь залізні рогатки молоденький салдатик, розставляючи поли шинелі. — Ми — безоружні.

— А нема в них ревкому? — підліз під саме обличчя начдива зовсім малий юнак - доброволець.

— Ні чорта в них нема, — ображено кинув в бік німців другий, — бачиш: буржуазне кільце?

— А темні ж, які темні...

— Вибирайте собі командирів! — невгавав буланий комполк, — і присилайте до нас депутатів.

— Нам би тільки збунтувати їх одну роту, — шепотів з виглядом змовця малий доброволець... — А там уже по всьому фронту, як по маслу.

Руські салдати збились в гарячий клубок перед вузьким проходом і „їли очима“ свого недавнього ворога. Ця німа мова краща була за живу: в очах жевріла щирість, цікавість, пожадлива протекція. Засмиканий перекладач, опинившись в русько - німецькому центрі, працював на два фронти, засипаний революційними гаслами, хамарканням і бульканням німців. Ніколи ще слава Шепшелевича не горіла такою зізвздою. В його горлі був ключ до німецького темного серця, до золотого замка, омріяного в окопах миру.

— Скликай весь фронт!..

VII

Вчувши шум, голоси, збирачі бараболі один за одним кидали свою буколичну роботу і підтюпцем бігли „на мітингі“. Деякі копачі з лопатками в руках і собі поспішали сум'ятно за руськими. Незримі німецькі окопи позад офіцера теж наливалися рухом, гортанними звуками. З - під землі раз - у - раз виринали фігури, пари, групи, цілі десятки, ставали на бруствер, заповняли простір до рогаток, а ліворуч — праворуч все витикались нові рухливі кулясті шоломи. Де - не - де на зелено - синьому тлі мигали військові ознаки: то унтер і обер - офіцери стри-

мували своїх нетерплячих підлеглих. Скоро обабіч рогаток шуміли, коливались два натовпи. Обидва табори відкрили роти, дихали парою, тліли, по плечах, головах пролітали хвилясті конвульсії.

В міру збільшення людського тиску Хамут сам якось дивно стискався, тоншав, тугішав, і в грудях було тепло і тісно. Руки його, які він штучно стримував з самого моменту пробудження, знов прийшли в рух, почали ламати й рубати повітря, а рівний безбарвний голос його захрипів, зазвучав погрозними нотками. Вся промова його була зіткана з його ж власних колишніх промов, з чужих яскравих уривків, що врізались йому в пам'ять, з більшовицьких газет, з випадкових брошур, що залітали на фронт, але всі слова його перекипіли в його нутрі, в його непогамованій пристрасті,—вони пахли йому самому, гойдали й смикали навіть його одноподумців.

— Слушайте,—хрипів мітингово Хамут,—слухайте, товариші німці.

— Камараден, камараден,—закумкало дружно за палями і дротами рогаток.

— Камараден, все одно... Скажіть мені: ви довго ще будете слухати своїх офіцерів? Ще довго будете гнити в окопах? Ще довго будуть вас посилати на м'ясо? Ще довго будете ви набивати своїми костями золото американським і англійським банкірам? До якого часу? Коли ви візьметесь за розум? Пора вже, камаради, пора... Повертайте ваші багнети назад, на ваші штаби, на палати, забирайте заводи і фабрики, душіть капіталістів, павуків-експлуататорів... Вставай вся Германія.

— Zurück! — скрикнув враз офіцер, з свистом вихопив з піхов свою шаблю закрутив нею над шоломами.

Стіна німців хитнулася, поточилась назад і заскакала в окопи. Хамут, якого затерли були сірими спинами, вирвався з круглого тиску, важко, уривчасто дихав і обводив очима шоломи, які ще з німою цікавістю, непорозумінням, талували нерішуче за дротом.

— Стій, товариші. Не слухай!..—Хамут ще тільки входив в ролі. І, коли на обличчях салдат, навіть на лицах всього штадиву закліпало сумне розчарування,—він один недвижно стояв коло рогатки, і терпляче, самовпевнено чекав зниклого натовпу.

І дійсно: з - під снігу знов показались безкозиркові кашкети, зелені шоломи. Не минуло й п'яти хвилин, як неспілі німецькі погруддя позначили знову зигзаги своїх окопів. З десяток руських салдат прорвалось в прохід, застрягло межі дротами і провадило літучу пропаганду. Незвичайна ситуація колисала, п'янила обидва табори.

— Nach Haus! Nach Haus!—загавкало десь уже під землею.

Ошелешені німці, то позираючи торопом вниз, то за дріт, знов почали одступати і зникати в заметах. Раптом із снігу виринуло троє тирольців, витягли кулемета і покwapно встановили його „на воротях“. Одразу ж за ними вискочив і чорногорий начальник. Він бігав очима по полю, де ще так само навшпиньки ворушились представники обох армій, кричав і смикав руками:

— Zurück! Nach Haus!..

— Рішить його?—прошепотів Іванов, перескочивши через рогатку,—і недвозначно посунувши руку до кобура.

Блідий од злоби Хамут, що подумав був про те саме, негaтивно мотнув головою:

— Не смій! Вони його самі вкокошать...

Тимчасом копачі, що й досі ретельно рились в снігу, на заклик свого командира піднялись невдоволено і прискореним кроком поколивали за свою загороду, наче робітники в браму заводу. Один із тирольців присів на коліна перед своєю машинкою, другий вставив блискучу гадюку набоїв в замок, а третій вдруге прибіг із окопів, несучи дві зелені коробки в кулеметними лентами. Руський табір округ Хамута сум'ятно зарухався. Т. Жухова лячно сховалась за спину Шепшелевича. Салдати в'юнились, розходились, перекидались застережливим шепотом.

Офіцер підлетів до тирольців і замахав на них шаблею.

— Ich schiesse!— засвістило за дротом.

Буланий комполк і Білан, що вже скінчив свій ескіз і сховав його в сумку, тривожко схопили свого начдива за лікті.

— Стрілятиме, собака!—прошепотів комполк і рижі кущі його волосся затрусились, наче приклеєні.

— Не буде, ні,— суворо, крізь зуби мукнув Хамут і звільнився з покровних обіймів. Стояв і мовчки дивився то в лиховісне очко кулемета, то злобно, з - під лоба фіксував шпичасті рожки очмарілого німця.— Нехай тільки вистрелить...

Але подія розгорталась трагічно - серйозно. Тирольці раптом зламались і присіли за щит. Одна хвилина вагання. Конвульсії губ. Тоді Хамут глибоко досадно зідхнув, витяг цигарку, затягнувся, випустив носом два клуби диму, повернувся рішуче на місці, і рівно пішов на готичний силует костюлу.

Цілий батальйон салдат зашумів по снігу за своїм невеселим начальником.

VIII

По дорозі назад кожний на свій манір переживав печальний провал, всім було соромно, гірко, обидно. Близький мир, що майже фізично в - очу стояв півгодини тому, знов одлетів в далечінь, розтанув в білій сніговій пустелі, і навіть крилате латаття, що навівало певність і спокій, падало осіннім листом, було холодне й дражливе. Всі йшли без слова, і Хамут чомусь пригадав першу атаку полка, коли санітари на ножах пронесли першого вбитого. Це було в лісі, восени, тиль - тиль сходило сонце...

— От сволота,— розірвав гнітючу мовчанку камчатський комполк.— Сам, мабуть, з буржуазів...

— Видели, как он дрыгал усами?— перехопила т. Жухова.

— Закрутило в носі собаці...

— Власть наша,— зідхнув хтось позаду,— а миру нема та й немає.

— Іде з Сибіру волами...

Але Хамутові були неприємні й зневіра і легковажні насмішки. Він хмарно мовчав і задумано (така була звичка) кусав кінчик пухнявого вуса. Розхристана маса, що тупала важко за ним, проходила йому по грудях. Взяти б дивізію!— вдертись вночі за проклятий дріт, витягти звідти рогатого диявола і поговорити з ним зовсім інакше. А на ранок контр - атака, атака, клубок контр - атак, і знову стара історія... Ух, сатанинська порода!..

Край австрійських хаток, на вузенькім містку гомоніла купка руських шинелів. Всі були в поясах, в нових смушевих шапках і чекали, мабуть, на начдива. Хамут, що ще йшов попереду всіх, хотів був обминути салдат, але вони рушили йому настріч і бадьоро, нахабно - рішуче взяли його в полон теплого, сірого. Потім з - за спин виринув бравий офіцер, щоправда уже без погонів, з довгими рижими вусами, з - під яких круте підборіддя його виглядало, наче з багета, і одразу впросто, складами почав скандувати промову:

— Ми вимагаємо, пане товаришу... Руська демократія не може позбавити нас права на самоозначення...

Непрошений почт - батальйон, що розтягнувся був по доріжках, так само як біля німців, негайно замкнув свого начдива теплим диханням ротів, очами німої цікавості. Під скрип черевиків, чобіт натовп пильно, серйозно, непорозуміло ловив трепітний голос: хто там не пускає через мостик?

— Ми спочатку мирно, лояльно, цілком по - братерському просили у вас дозволу організувати в тилу українські частини з ранених. Ви нам цього не дали. Богданівський полк навіки став межі нами. Ми вже більше не просимо. Тепер ми вимагаємо. Те пер ми оголосили обидва — південно - західній і румунський фронти—

українськими... Щодо вас, великоросів, ми гарантуємо вам вільний проїзд додому зі зброєю...

Хамут мертво уп'явся в рот делегатові, немов відтіля вилітали не звичайні слова, а якість невидані птахи.

— В чому суть?

— Суть в тім,— починав уже гарячитись оратор,— що ми вимагаєм од вас відокремити з полків великоросів і здати дивізію під нашу команду... при зброї, при повній амуніції. Набереться полк — батарею, два полки — дві батареї...

— Здорово!— прохопився буланый комполк.

— Ухар — купець!

— Удалой молодець!— залящали округ дружні жарти й протести. Юрба за- рухалась кругами, застріляла носами, закомашилася гомоном. Голова всіх зібрань і нарад Шепшелевич з чималим зусиллям встановив рівновагу і тишу. Тимчасом запальний комполк прорвався до „самого“. Два рудих, бородань і усань, опинилися в центрі уваги.

— Значить, оддати вам половину дивізії?— потрясав строгий комполк своїм кошлатим волоссям.

— Так!— переможно квакнуло з рудого багета.

Комполк зирнув в нашорощене лице Шепшелевичу, що втратив уже всю свою славу і сам вже давно потребував перекладача, потім на т. Жихову, що зняла свою кепку і теребила її в руках, і скривив трикутну іронічну усмішку.

— Значить, оддай жінку, а сам у сопілку?..

— Куди хочете,— розсипав своє зухвальство рудий делегат по свій бік моста по вдоволених лавах своїх прихильників.

Пара, регіт і сміх засмикали спинами:

— Іч який, ач який!..

На сцену виступив Хамут. Він розставив широко ноги і мальовничо поклав руки на ложу свого гігантського колья. Юрба ще раз перешикувалась, перелізла пришерхлий поточок і завмерла без подиху.

— Ви серйозно хочете одділитися од нас?

— Не тільки хочемо, а ми вже й відокремились...

По широких ротах делегатів заколивались переможні усмішки.

— А наших, руських, которі давно... де ви дінете?

— Щодо ваших,— в'їдливо протяг делегат,— хто прийме українське підданство, хто захоче виїхати — виїде. Ми нікого не силуєм. У нас широка національно - персональна автономія...

— Національно - персональна?— повторив машинально Хамут, як проказують чужоземні незнайомі слова, непевні їхнього значення.— Так. А з буржуями своїми що ви зробите?

— Вибачте,— з апломбом гукнув делегат, і знов почав скандувати:— Ми на протязі всієї своєї історії били буржуазію і шляхту... чужу, себто польську і руську, а своєї у нас не було і не буде...

Юрба разом зідхнула і розпалась на групи. Однодумці й учасники делегації шумно підтримали свого красномовного голову. Хамут недвижно зорив по обличчях салдат, сірих, зарослих, однакових, пробував прояснити собі, для чого цей поділ, і патетична вимога здавалась йому хитрим підступом ворога, розбитого вчора. Лукава усмішка почала розгорятись в його низькоनावислому погляді.

— Так. Національно - персональна? Гаразд. А як же ви будете вибирати собі українців? Хіба у них на лобі написано?— махнув Хамут на засмаглий картуз високого салдата, що з іронічною міною вдивлявся в рухливі вуса делегатові.

— Там уже одберем,— кинув оком офіцер по кучугурах окопів, по притихлому натовпу.— По губернях. Київська — наш, Полтавська, — наш, Чернігівська —

наш, Подільська — наш, Харківська — наш, Херсонська — наш, Волинська — наш... Словом, дев'ять губернь.

— А мене ж ви до кого?..

— Вас? Ви якої губернії?

— Я — з Таганрогу.

— Наш! — захоплено скрикнув допитник.

Купол сміху і снігу розтрисився лататтям над натовпом.

Інформаційна частина зустрічі скінчилась. Помначдив Білан, аматор незвичайних картин і облич, поклавши аркушик паперу на сумку, уже кінчав „портрет українця“, наштадив Іванов, як москвич, лояльно одійшов до землячки т. Жухової, начхав Бугор з камчатським комполком зайшов в суперечку про поділ „обозів 2 розряду“, а Шепшелевич, що теж уже зрозумів суть вимоги, виступив з словом. Він трагічно - серйозно почав умовляти товаришів українців заради загальної справи не йти на „сепаратизм“, „не рвати з руською демократією“, „не бити ножем революції в спину“, і т. д. і т. д.

— Бросьте, товарищ комиссар, — перебила, затрепихалась т. Жухова. — Раз так они желают — пусть. Насильно мил не будешь...

Наштадив Іванов рішуче підтримав землячку відповідними словами і рухами. Хамут, що в процесі розмови під натиском спин перейшов через скрипливий місток, підняв руку „увага!“, — але в цей момент низенький салдат, подзьобаний віспою, югнув йому під рукою, і опинився перед лицем офіцера.

— Що ж це таке, товариш депутат, ви собі задумали? га? Чотири роки погибали разом на німецьких рогатках, а тепер ви нас розлучаєте?.. Хто вам дав таке право?.. га?

— А ти знаєш свою націю? — затрусив делегат усами - багетами, почувши українську мову свого опонента. — Ти якої губернії?

— Наплювати мені на губернію, — розпалився вже зовсім салдат, маневруючи тілом між натовпом. — От моя губернія, — лягнув він себе по бляшаній пряжці юхтового пояса. — Я — руський. І не признаю я вашої країни й не хочу... І нічого ви мені не зробите... От.

— І я, і я, і я, — заячало, пішло переливами.

— Що ж це, браття - друзя, — проривався з юрби чорний бородань, витягаючи за плече такого ж росту і такого ж зарослого дядю. — Чотири роки їли з одного котьолка... годували разом вошей в окопах... одною шрапнеллю були поранені, а тепер наплюєм друг другові в кашу і прощай — до свіданія? Да?..

Витягнутий для ілюстрації худенький „рязанець“ одкрив пожовклі зуби свої і засоромлено кліпав очима.

— Та ми ляжем удвох на німецькі рогатки, а...

Одна мить — і юрба клекотіла в словесній баталії. Тріщало скрізь: „котьол-ок“, „триста літ“, „узурпатори“, „братство“, „тюрма народів“, „федерація“, „самостійність“, „гетьмани“ і т. д. В хаосі дебатів і свар натовп давно перейшов австрійський місток і посунув уже вулицею руського селища, мимо двору з весіллям, повного буйного танцю і музики. Делегат офіцер, теж мабуть високий виборний начальник нового українського фронту, намагався іти поруч начдива, гаряче прищепляв йому національну ідею і гордовито помахував шаблею з жовто-чорною ребристою лентою.

За селом на горбі заметушився, захопив мотор. Шофер ще здаля одкинув дверці машини і покірно - терпляче чекав на начальство.

— Так ми починаєм, — гукнув офіцер.

— З богом! — відповів Хамут, усівшись на старе своє місце.

Крики, кашкети й шапки залітали в повітрі.

Автомобіль покотив на фронт Якутського полку.

IX

До сьомої години вечора об'їзд фронту дивізії було закінчено і штадив повернув до фільварку. Прокинувшись вранці добрим, лагідним, усміхнутим, за день втратив Хамут всю свою ясну рівновагу, і приїхав злий і розладжений. Двір, як і вранці, був повен тваринно-людського тиску і говору, але в усім почувалося щось незвичайне, тривожне, немов перед боєм. Коли машина спинилась в подвір'ї, начдив важко і владно вийшов на ганок, де зустрів його підполковник Яваш, і одразу ж хрипко спитав:

— З'їхались всі командири полків і батальйонів?

— Так точно.

— Командири батарей?

— Єсть.

— Гришку Распутіна судять?

— Так точно. В гаражі.

(Дійсно: вереск і гук голосів у сараї досить виразно посвідчували, що „народній суд революційної совісті“ ретельно взявся до справи).

Всі були сердиті й голодні, і навіть срібне начиння генеральського столу, що так всіх тішило вранці, дражнило тепер своїм нудним, однотонним, непрошеним дзвоном. Через годину після борщу, котлет і яєшні з галицькою бараболею, революційний штадив рушив до „залі засідань“.

Зала дзуміла. В диму цигарок круглі шеренги лойових свічок блимали в бронзових канделябрах, зі стін дивились портрети строгих вельмож і давніх жінок, і проти загальної пишноти і строгости зарослі обличчя окопних салдат видавались середньовічною розбійною бандою. По самому диханню юрби — замкнутої і скупченої, — Хамут одразу ж схопив внутрішній стан своїх однодумців і спільників: він теж був рішучий, озлоблений. Шепшелевич, що жив тільки на зборах, дихав повною груддю тільки на зборах, навіть в залу ввійшов уже блідий і схвильований, розмашисто, строго пройшов до столу під червоним сукном, і дрібно забив у сум'ятного дзвоника.

— Наряду полкових ревкомів з участю командирів піхотних, кавалерійських і гарматних частин оголошую одкритою. Порядок денний: мир і бойове становище дивізії. Біжучі справи...

Комашливий гомін над плечами з буркотливим шумом почав опускатись під ноги. Коли закінчилось невгомне розміщення, комісар зауважив над туманною грядкою картузів і голів високо підняту руку, і здивовано кинув на неї бровами.

— Позачергова заява, — підвелася фігура на самій околиці залі, — у нас секретна нарада нових властей, але я бачу тут вражеських людей...

— Хто тут сторонній, — обвів голова нашорошені лави, — прошу вийти з засідання.

Ніхто не рухнувся. Тоді фігура витягла вперед свою волохату розтерзану голову, і лобом, очима й вусами закивала до столу президії. Безрукий Яваш на цю пантоміму торопко кинувся з - за столу і хотів був скромно пересісти на парту, але Шепшелевич махнув йому різко долонею, і він ніяково приліпився на кінчик кріселка, готовий знову підскочити.

— Товариші. Ми тут вибрані армією командири, і полковник Яваш такий же самий обранець, як ми. Немає ніяких полковників. Армія йому довіряє, як нам.

— Продовжай! — гукнуло з туманних околиць.

Тоді Хамут, що сидів між Біланом і т. Жуховою, важко (в цей вечір він все робив важко) встав з дворянського крісла, протяжно одкашлявся, пересунув свій кольт наперед і розкидав руки по гарячечервоному полотнищу.

— Товариші... Сьогодні я з штабом своїм і жіночою делегацією од петроградських робочих заводів був на передових позиціях. — Довга павза. Натужно скрив,

лені губи.— Що ж ми там бачили? Салдати і робочі всієї Германії через голови своїх офіцерів простягали нам дружеські руки, но чорная коаліція крепко держить їх в своїх бетонних окопах, і їй кортить кинути наших друзей самим серцем на наші рогатки. Но це, товариші (він призьорно тріпнув головою), голая мечта. Німецькі пролетарії проти нас не підуть, і я од їхнього імени передаю вам братський привіт...

Вся заля трепітно, дружно зарубала долонями. Хамут стояв, осипаний оплесками, роздуюючи ніздрі і раз - у - раз вкладаючи в зуби димну, до половини вогку цигарку. Коли й оплески м'ягко осіли на мокру од снігу й болота підлогу, Хамут ще раз прокашлявся і почав інформацію про стан своєї дивізії. Це була строго ділова частина наради. В одну мить мітинговий оратор переключився в строгу й велику свою посаду начдива, в рухи його влилася поважність і владність, непогамована пристрасть зазвучала рівними цифрами.

— На сьогодні в дивізії є: 3480 багнетів, 268 шабель, 584 кавалерійських коңей. Людей — 632 в одпущах, командировках, по ближніх шпиталях. Правду сказати, це вже не дивізія, а неповна двополкова бригада, і та кожного дня тоне на наших очах, стає все менша і менша... (Заля потужно зідхнула).

Яке ж наше бойове становище?— Хамут шелеснув папірцем і почав урочисто читати:— Винтовочних набоїв 190.000 (фю - фю!— свиснуло з задньої парти) — по 50 на бойця; японських — 10 тисяч, це по 3 штуки на брата; австрійських — 60.000; до берданок — 10420 (голос: „А на чорта вони нам?“). До гармат: німецьких набоїв легких — 6870 (командир батареї з місця: „А де ж у нас німецькі орудія?“) 48 - ми лінейних 260; горних — 7600 (начальник зенітної: „А де ж тепер гори?“); 6 - ти дюймових — 120; 42 - х лінейних — 150; легких японських — 480; 6 - тидюймових кріпосних (регит) — 80...

Хто знає цю криваву війну, той мусить побачити, що це запас вогню для такої дивізії, як наша, на одну хорошу атаку (голос: „На 5 минут боя!“). Да, правда, для нас на п'ять минут боя...

А подивіться на наші запаси харчів. Товариш Бугор, дивізіоний начхоз, дав мені тількищо справку. Слухайте. Борошна — 750 пудів (в залі рух). Да, товариші, борошна — сім - сот п'ят - десят пудів. Хай буде ще половина припйоку, хай вийде 1250 пудів чистого хліба — на скільки це хватить? Рахуйте.

— Два тижні, тиждень, три тижні...— загуділо над кошлатою рослинністю.

— ... Крупи — 1500 пудів. Салдати (іронічно скривився Хамут) тільки й живуть на крупах і трупах. Рису — 380 (голос: „Лови, бо тікає“); томату — 230 пудів; сухарів — 1200 пудів (голос: „Насушила матушка - Росія“); овочевих консервів — 450 („Ой - ой - ой...“); сала — 200 пудів, — на генеральських нпях єсть його більше; м'ясних консервів — 12 тисяч порцій, — на три дні походу; тютюну — 190 пудів (голоси: „Кури, дивізія!“); зернофуражу — 6300 пудів — по 10 пудів на коня; сіна — 510 пудів, — через день кавалерія наша подохне, соломи...

— Генералам на м'ягкі перини...

— Да, соломи генералам та їхнім жінкам на перини, — 3210 пудів.

— Ах, одійоти...— просвітив докірно камчатський комполк відкілясь „із камчатки“.

Хамут простяг руку до графіна, налив повний стакан і промочив собі горло.

— А будем ми мерзнуть зимою, чи ні? А послухайте. Кожушків — все це на цілу дивізію!— 887, на 5 душ кожушок („А чотири хай ходять голі?“). Тілогрійок — 1963, одна на пару бойців; ватних штанів — 2464, півтора штанів на салдата; суконних онуч (шш, шш, ш...— зашуміло по спинах) — онуч — 3960 пар (свист). Валянки — 697; бумазейних фуфайок — 2840; кальсон („Тихо, тихо...“) — дві - тисячі - п'ят - сот шіст - десят - вісім...

— Пани, на двох одні штани...

Спини затрусилась, заіржали нестримно.

— Смійтесь,— строго провадив Хамут,— бо сьогодні ще перший сніг і мороз на три градуси, а як вдарить градусів на тридцять — чи буде кому розкопати в окопах нашу замерзлу дивізію?

Заля тріпнула і засмикалась у вигуках. Хамут недвижно вп'явся в крючок, на якому висіли важкі канделябри, і пригадав минулу зиму в Карпатах. Ішовши в атаку на „висоту 1656“, салдати кидали в долині „скатки“ і мішки, дійшли з боєм до самого кряжу,— і тут почалася метелиця. За ніч замерзло дві роти...

— А настрій салдатів - окопників? Товариш Яваш (Яваш скочив з - за столу) зробив мені ще вчора доклад із цензури, які письма пишуть додому. В процентах: бадьорих — 2,15; пригноблених — 67,60; урівноважених — 30,25...

— Знаєм! брехня! наоборот!..

— А проти нас,— розрізав Хамут гомін залі,— на фронті Топороуце - Раранче, проти нашої дивізії стоїть перша армія генерала Пфлянцера - Балтіна, яка теж здихає з голоду... Оце вам, друзі, вся правда. Слово за вами...

Але тепер заля мовчала. Тільки недвижно горіли свічки, та коливався хмарами тютюновий димок, немов ці застигли голови димились в роздумі.

X

Після троекратного запитання оратор найшовся. Це був камчатський комполк. Швидкою ходою він пройшов до столу і зачухав потилицю, бороду.

— Товариші. Міжнародне становище наше таке. Хтось, десь, колись підстрелив сербського королевича. Старий дідуган Франц - Йосип крикнув на Сербію, Миколашка тюкнув на Йосипа. Йосип торкнув Вільгельма, Аліса моргнула французам — і пішла писать губернія...

— По суті!...— зупинив невдоволено Шепшелевич.

— Я по суті,— обізвався строго комполк, коливаючи на губі цигарковим недопалком,— задзвеніли сундуки банкірів, загриміли танки й гармати, зашуміли аеропляни, почали по всіх землях, по всіх морях - океанах падати трупи на трупи, і виросли гори — Карпати людських і кінських костей, людського і кінського м'яса. День і ніч батареї стріляли, татакали максимки, рвалися бомби і п'ятипудові міни розривали груди земні, ішли криваві дощі, а ми ворушилися під раними і мертвими, простягали руки до неба...

— Конкретно, конкретно!— закаркало під канделябрами.

— А конкретно я скажу так: дзвеніло золото в банках Антанти, а на фронтах хрущали поламані черепи, ноги, руки й коліна... А мир був усе далі і далі, запечатаний сургучною печаттю...

— Короче, короче, ще багато ораторів...

— Я ж і так говорю дуже коротко,— зупинився комполк, і залпом випив стакан води.— Робочі, крест'яне й салдати, ті ж самі крест'яне й робочі в салдатських шинелях, звалили буржуазію, но буржуазія не дура (комполк зробив мудре лице). Вона знає всю філософію і знає, як взяти в шори нашого брата. Вона не йде помірятись з нами силою в одкритім бою, но вона бачить, як салдати тікають з фронту по одному, як тає, як сніг, революційна армія, і жде, поки в окопах не буде нікого. Тоді вона гарнізує свої гарнізони, візьме нас в кулак (комполк стиснув кулак і затрусив над кашкетом) і настановить такого царя, якого ніхто ще не знає...

— Не настановить!.. Прощу слова!..

Дріботливий дзвінок Шепшелевича заскакав над зрушенням натовпом.

— ... Що це значить? Це значить, що фронту нема. Тепер у нас фронт у тилу. Наші окопи в тилу. Наші враги в тилу... Но коли кожний салдат тікатиме додому сам, він там не воїн. Нам, товариші, треба йти всією армією, стати на стражі й сказати: хто хоче вирвать зубами власть у робочого класу — підставляй свою грудь,— і од тебе остануться рожки та ножки...

— Правильно!..— загула, загикала заля, а рясні канделябри захитали туманними тінями, задзвонили кришталем.

Схвильований голос командира камчатців розхвилював усю залю первісним весняним хвилюванням. Голови й плечі швидше зарухались, забриніли трагічними нотками оратори. Один лише починав, а вже десятки піднятих рук перебивали промову. Заля туго наповнилась вся голосами, уривками звуків, хрипом і скриками, голоси бились і гризли під стелею.

Кінець кінцем, словесний хаос, змішаний з димом і пристрастю, почав вирізблятися в туманності, а вони в свою чергу в такі пункти й положення:

1) Сьогодні ж телефонограмою розіслати по всіх корпусах і дивізіях заклик встати всім разом, і всім разом вийти з окопів (Камчатський комполк).

П о п р а в к а т. Іванова: після слова „дивізіях“ додати: „цілого руського фронту“.

2) Нам, 11 дивізії, треба нікого не ждять, зараз же знятись з позиції, одійти верстов 40 назад, і почекати поки підійдуть інші частини, щоб іти усім разом (Ревком Якутського полку).

3) Телефонограму послати, призначити строк виводу армії з фронту, одійти спочатку на 40 верстов, а гам сісти всім в ешелони і роз'їздитись додому (Т. Шепшелевич).

4) Нікого не ждять, нікому нічого не слати, а встати і зараз же йти в Петроград „на захисту революції“ (т. Жухова).

5) Власть ми взяли в свої руки не для війни, а для миру. Отже, кожного дня, для порядку, зніматиме з позицій по два батальйони, складати зброю в цейхгаузи і одпускати додому ділити землю і волю (Начхоз Бугор).

6) Не складати зброю в цейхгаузи, а везти разом з собою так, щоб на кожне село припадало штук 400 — 500 винтовок, по 3 кулемети, і, коли можна, гармата. Принаймні, гармата на волость...

І знов: піднімались одтопірчені лікті, знову промови, знов хрип, наростання злоби, словесне побоїще. Виступали майже всі присутні, дехто проти регламенту двічі і тричі. Зривалися з лав, широкими кроками рвучко йшли „до трибуни“, ще на ходу кидаючи своє „товариші!“, — захилинаючись викидали з пересохлих ротів свої гарячі слова, і вже в'ялі, порожні коливали кволо на місце. Одна фраза, одна якась інтонація розбивала незграбні багатоетажні будови, все ламалось і падало. Дебати точились години чотири, і над туманом махорки, задушним перегаром свічок і людського випару скупчився ще густіший непролазний туман думок, контр-думок, пропозицій.

Хамут слухав уважно, важко жував широкими щелепами, і в уяві його пролітали криваві бої, кошмарні походи по вбогих просторах Галичини, переходи через ріки, ліси, безліч салдат, що припливали в полки зміна за зміною, бундючна пиха генералів, жорстокість ротних, фельдфебелів, і стара образа вставала з його душі, як отруєна пара.

Об 11 ночі він дістав прикінцеве слово.

— Я думаю, товариші—розіпнувся він над полотнищем,—що коли ми будемо ждати, поки всі корпуси та дивізії пристануть до нас,—тут нас і застане зима, холод і голод. Годі нас туманити і цькувати брат на брата. Годі нам захищати царські гріхи і позиції. Як ми самі не вирвем себе із окопів, ніхто нас не вирве... Хто за те, щоб встати всією дивізією?..

Ще він не кінчив свого речення, як цілі кущі ліктів і рук посунулись прямо до нього, як щетина багнетів.

— Правильно, годі! Довольно! Все ясно!..

Під хльоск голосів канделябри швидко засмикали зміястим полум'ям, закували ноги в паркет, все загуло й захиталося. Шепшелевич забив у дзвінок, алі. голос дзвінка тремотів у загальному галасі, як писк пташеняти в звірячому реве

Заля рушила з місць і покотила до столу. Хтось підхопив Хамута під коліна, долоні метнулись до нього, зламали його з ніг і загойдали його врівень з канделябрами. Хамут сміявся, кидав ногами й руками і, нарешті, упав на руки комполків і ревкомів.

XI

Тиха русько-галицька ніч стояла над степовим фільварком. По м'якому снігу бродили, метались якісь силуети, перекликались команди. Хамут, що виїшов у двір „прочумати голову“, запалив цигарку і, як казковий Гарун-аль-Рашід з „Тисяча одної ночі“, що підслухував своїх підданих, влився інкогніто в гомін.

Було вже за першу, а в гаражі точився ще суд над салдатом, що зівалтував сестру-жалібницю. Сім чоловіка суддів з свічками в руках розтаборились на автомобілі, і зігнуті тіні від них ворушились почварно по стелі і стінах. Сам підсудний в тім самім верблюжім халаті і валянках з незмінно іронічною міною стояв на бензиновім баку, потерпіла — на приступці машини, а публіка, затопивши сірим сарай, од тисняви й духоти дихала вгору, чіплялась за двері, а хвіст її з цигарками в зубах гудів і скрипів навколо сараю.

Весь мокрий і димний од поту, лікар шпиталю витягав високо голову з круглого бруку голів, і не мавши простору махати рукою, піднімав її над чолом, немов робив заклинання:

— ... Морально й фізично ви розбили людину. Ви зробили з неї руїну. Пам'ятайте, товариші судді, що ваш присуд може кинуту нещасну жінку в безодню едчаю, на самогубство, на смерть...

— Нікуди не кине,— хльоснуло позад нього байдужним фальцетом.

— Він сам з нею помириться.

— От змія подколодная. Хоч би ж тобі оком моргнула...

— Хоче загнати салдата в могилу.

Дійсно: спогад про „могилу“ був дуже влучний. Сестра виглядала досить розтерзано. З своїм червоним хрестом на чорних грудях вона стояла, як привид, і бездумно чекала закінчення. Аж ось вона якось безумно стріпнулася, з зусиллям виткнула руку над хусткою, і жалісно прошепотіла:

— Пустіть мене... Я йому... прощаю...

— Правильно! Так би й давно,— констатувала вдоволено маса і заплямкала дружно цигарками.

— Неправильно!— грізно винирнув лікар із гущі, наче купався в холоднім басейні.— Не маєте права, сестра. Це вже не ваша особиста справа, а справа цілого суспільства, цілої нашої корпорації. Злочин має бути покараний...

Перших кілька годин судді тішилися своїми новими ролями, потім стомились, зівали, без кінця крутили свої цигарки, і вже радо скінчили б процес в нічию, але лікар штучно розпалював їхню увагу, вони ще сиділи, водили очима по хисткій поверхні борід і голів і самі, порізані плямами, подібні були не на суд, а на безпорадних підсудних.

— Старий суд,— закликав лікар танцюючі тіні „народньої совісті“,— за такі злочини карав на десять-п'ятнадцять років в'язниці...

— Старий, а тепер новий, народній.

— Іч, який хлюст, старого суда йому хочеться.

— Аблакат із Карпат...

— Товариші судді,— вигукував лікар трагічними нотами,— я протестую проти реплік із публіки.

— Ви неправильно провадите ваше засідання.

— Дозвольте до порядку...

— Слово!— дугою ячало з юрби, відкілясь із найглибшого кутка сараю.

— Нікому слова,— вдарив пред суду в спинку сидіння шофера і, скривившись враз, засмоктав губами ушкоджене місце.— Суд знає свої права.

Підбадьорений лікар з боєм проскочив одною ногою в машину і, вхопившись руками за чийсь протестуючі плечі, скандував своє обурення:

— Безкарність подібних вчинків дезорганізує роботу медичних установ на фронті. Подібні вчинки безвідповідальних людей не лише ображають високу гідність людини... брутально порушують її недоторканість... вони спричиняють дегенерацію цілого людства. Вашого присуду чекає весь фронт. Не злегковажте справи, що ляже на ваше сумління, не зруйнують справи свободи...

— Готово!— оповістив перший пред першого народного суду, розіпнувшись динамічно над рулем автомобіля.

— Товариш прокурор,— домагалось скаржне ячання з кутка,— будьте ж ви справедливі. До порядку зборів. Ви дали за, дозвольте ж і п р о т и...

— Не даю!

В пухкому беззлобному гомоні забриніла підтримка й погроза. Тоді „оратор“ з кутка розкинув рукава щинелі по плечах, безнадійно застряв в гарячому вавреві тіл, і з - під чийогось ліктя вів свою оборону.

— Товариші судді. Не дивіться на жіночі сльози. Не вірте їм. Не заженіть пролетарського бойця в тюрму заради дворянки. Одпустіть на волю неповинного, контуженого...

— Суд сам розбереться,— зауважив строго суддя, підіймаючи високо свою роз'ятрену полум'ям свічку.

— Нет!— безрезультатно проривався до суду захисник, потріпуючи рукавами, як лебідь раненими крилами.— Я питаю вас: яка з кого користь? Нам дорога тепер кожна винтовка, а з баби користь, як з ладану...

Буря „неправильно!“, „правильно!“ зашуміла в сараї, підводячи його з самого фундаменту. Пред суду натужно зігнувся над своїм рулем, а його збільшена спина намагалась підняти жерстяний дах гаражу.

— Прошу публіку вийти. Зараз ми винесем присуд.

Юрба раптом затихла, як стихає все, зачувши подих шрапнелі, і неохоча, скривджена поточилась з сараю. Пред суду вручив комусь свою язикату свічу, скочив з машини, одгорнув од порогу легкий шум невдоволення, і дзенькнув по той бік дверей залізним прогоничем. Юрба обвилась круг сараю і влипла вухами в замкнуті двері і стіни. В причасній тиші десь скоромовкою туркотів заспокоїливо лікар та розпачливо хлюпала в хустку сама героїня процесу.

Коло дверей шелестіло:

— Безневинно погублять людину.

— А за що?— За чепуху.

— Не мають права. Треба всю дивізію...

— Шш, ш... Тихо, товариші...

В сараї чути було туге бубоніння: серед членів суда теж, мабуть, не було однастайности: вони теж покололись на табори і сіклися в дебатах.

Ще тільки почувши знайомий крик голосів, Хамут здригнув і хотів був встряти до справи, але біля шпиталю задзвеніли обози, він пригадав, що він начдив, що йому непристойно тепер розпливатись в частих промовах, стримав себе, і весь час антракту дивився в п'їтму зимової ночі, де зрушена його наказом готувалась до походу дивізія. Сила струмила в жилах його, було тепло, добре, приємно, і трохи боліло в потилиці.

Хвилин через двадцять урочисто гримнула засувка, навстяж одчинилися обидві половинки дверей, зацвіли букетом свічки і без запрошення наелектризований натовп окупував ще димне приміщення. Пред суда над рулем хвилин п'ять „гавкав“ в юрбу, щоб приголомшити шум, і, коли це йому пощастило, на шофер-

ське сидіння зійшов секретар суда, і під двома боковими свічками почав речитативом ухвалу:

— 1917 року, жовтня місяця, дня..., воєнно - польовий революційний суд... піхотної дивізії... обвинуваченого... рядового... в згвалтуванні сестри - жалібниці... міщанки міста... докази... свідки шпиталю... у х в а л и в: засудити... на п'ять років в'язниці...

Метелиця оплесків, скриків і свисту пролетіла над душним сараєм. Натопи розпався на fronti, один поплив до машини, а другий кинувся геть з гаражу, розійшовся потоками ремства, лайок, розбився на вигуки, хряск і ляцання. Раптом з нічної пітьми, з самої землі, дугою білого блиску вирвалася зграя німецьких ракет, повисла в повітрі і замахала райдужним саявом. Юрба, гараж і штадив затанцювали в мінливому світлі і тінях.

— Мир, мир,— заспівало гудіння й мимрення.

XII

Пульс штабу дивізії закалатав прискореним темпом, як не бився вже досить давно, ще з часу Корнілова. Писк польових телефонів, шуршання архівів, клацання походних скриньок штабної прислуги, бренькіт кухонного посуду,— словом, все оголялось, пакувалось, збиралося. Шепшелевич і т. Жухова почали складати „телефонограму до німців“. Іванов і Білан за допомогою т. Яваша засіли за стіл виробляти „піхотний маршрут на випадок обриву залізничного руху“, пили чай, терли лоби і раз - у - раз зчіплялися в спорах. Начхоз Бугор, що весь перший день виборної влади заслонений був фігурами більшими, опинився тепер на передньому пляні, виріс на повний свій зріст, сповнив своїми командами штаб, двір, перекинувся на вуличку і совав по ній своє дивізійне хазяйство: кухні, обози і парки.

— Дивізійні обози вперед... Збори обозів за фольварком... Німецькі гармати к чортам... Коров і волів, що не хворі, вперед, не мішати піхоті... Хворих к чортам... і т. д.

„Змучений в смерть“ безсонний Хамут, якого всі рвали „на сорок частин“, вийшов з двору в свій штаб, зирнув на ручного годинника, що особисто взяв собі на спогад од полоненого начальника штабу 3 - го баварського піхотного полку на р. Стрипі, і слабкий задоволений усміх прикрасив його шорстке суворе, мокре од снігу обличчя. Було дві години ночі. До походу ще можна було „подрімати“, і він хотів пройти в генералову спальню, але зараз же слідом за ним влетів ординарець камчатського полку, і без пакета, „своїми словами“ доложив, що „український фронт узнав про нашу дивізію і послав два ескадрони зайняти дорогу і станцію...“ Всі зблідли і скочили з місць. Один Хамут лишився спокійний. Він потиснув кнопку апарата (було їх тут штук десять), неквапно підніс рурку до вуха, і почав кидати в дроти зовсім хрипкі басові звуки.

— Команда розвідників... Так. Говорить начальник дивізії... Наказую вам зараз же сісти на коней і захопити станцію Новоселиця... Без бою... В усякому разі першими не стріляти. Взяти їх переговором... Так. Захопити всі вагони, паровики, виставити застави в напрямку фронту і ждати всієї дивізії. Все...

Це був перший дійовий і напівбойовий наказ нового начдива. І після цього Хамут відчув в собі ще якусь несподівану зміну. Сон пропав, хотілося руху, діла, наказів. І хоча уже все крутилось само, він стрімко ходив від апарата до апарата, викликав всі полки, дізнавався про перебіг одходу з окопів, дав розпорядження не лишати „лопат і сокир, протигазів і бомб“, цукнув телефоністів за грубість і млявість.

— Наказ по дивізії № 2. Товаришам салдатам, що хочуть організувати українські частини і лишатися далі в окопах, — видати повне утримання, на тиждень

харчів, по 120 патронів (і т. д. Довга докладна інструкція). Наказа цього прочитати по всіх батальйонах, ротах і командах... Так. Передав начдив Хамут.

Під впливом бадьорих наказів начдива скоро всі заспокоїлись і одразу ж забули за всі неприємності. Складачі телефонограми тимчасом закінчили проєкта „прощання з братами - німцями“, і Шепшелевич оголосив його до загального відому. Вона була така (в перекладі з руської):

„Брати. Годі проливати кров. Цьому нема кінця - краю. Так от: сьогодні ми знімаємось з позиції і йдем додому. Взяти в свої руки заводи, фабрики і шахти, орати землю і жити, як люди. А ви собі, як хочете. Хочете: стійте тут, як дурні в степу, годуйте вошей, але ми вам радимо: ідіть ви собі додому — і квіта. Прощайте“.

Загальна думка зійшлася на тім, що „прощання коротке й холодне“, і проєкт проклямації попав під перехресний вогонь зауважень, змін і додатків. Хамут вніс свою редакцію і сам, під вигуки й шепіт ухвали, дописав „другу половину“:

„А як ви, німці, скористуетесь з нашої душі, і підете за нами,— тоді не гнівайтеся. Тоді повернемо назад — і не дамо пощади. Заберем Берлін, візьмем вас у кулак і, коли ви самі не хочете собі добра,— то ми вам його зробимо. Але краще: розійдемося друзями. Будьте здорові. Прощайте. Прощайте, криваві позиції...“

Обговорено навіть самий спосіб передачі „відозви“ з таким розрахунком, щоб вона „не попала в лапи рогатому“: передати на полк, пустити по фронту штук 40 ракет, викликать німців і „отдать в собственные руки“ тільки рядовим салдатам. Відозва негайно пішла по дратах „камчатському штабу полка для германців“.

Обози дзвеніли, скрипіли і пиляли темний фільварок одноманітними звуками, мимо воріт пливли тіні й огні — лихтарі і смолоскипи. Незаклеєні на зиму одинарні шибки на удари копит і грюкіт коліс мимрили в темі і навівали якусь невідому тривогу.

Підполковник Яваш, що горів бажанням показати себе і передати свої військові знання „демократії“, в цей вечір теж був в особливому запалі і намагався злити цілком свою істоту з новою владою. Під безупинний кошечий зойк телефонів штадив смикав носами, кутив свій смердючий тютюн, а Яваш, схилившись над кольоровою мапою „генерального штабу“, гаряче оповідав заклопотаним своїм слухачам про Верден.

— Цю фортецю збудовано за останнім словом інженерської техніки. Це не наш Іван - город чи Ковно з допотопною руською артилерією. Залиті бетоном бліндажі французів недоступні для німецьких 42 сан. „чемоданів“. Піхота сидить в них краще, ніж дома. А коли „боші“ кидаються в атаку, французи вискакують з нор, до бойниць, і...

— Єрунда. Все це, папаша, єрунда,— констатувала раптом т. Жухова і, позіхаючи, встала з - за столу.

— Ми воювали, це да,— підхопив т. Іванов.— Як піде дивізія в атаку, так сразу прорве і верстов 40 обходом...

— Хоч морда в крові, а наша бере...— іронічно зауважив Хамут.

— Хіба ж французи воюють?— амбітно скрикнув Білан.— „Наша — піхота атаку—вала німець—кі позиції, і продвинулась вперед на сорок метрів...“ Жофри!..

Всі розсипчасто засміялись.

Т. Жухова ще раз смачно, повним ротом зівнула, скинула свій полинялий романовський козушок, розляглась на канапі „дежурного офіцера“, накрилась з головою, а великий стінний годинник прямо над нею махав своїм серцевидим бронзовим маятником, немов заколисував її невгомність. Тоді сконфужений „папаша“ Яваш заметушився знов коло мапи, всадив кружком весь штадив і з якимось релігійним задоволенням задзюркотів стареньким дяківським голоском першу лекцію про масштаби мап, командні висоти, стратегічні пункти і т. д.

— А це що за чортячка?— оцей хвостик?— оце ріденьке волосся?— а оце що за око?— тикали в різні кінці мапи зацікавлені учні.

Яваш щасливо всміхався і з терпінням справжнього педагога пояснював мапу, тактовно вичікуючи нових запитань, розпалюючи жадобу і щире здивування.

Телефоніст врзався в ідилію лекції. Він підійшов до начдива, поклав йому руки на плечі, і радісно - інтимно повідомив:

— Взяли ракети і пішли робить передачу...

— Гаразд.

Другий телефоніст оповістив з другого кутка:

— Товариш начдив. 41 - й полк знявся вже з фронту...

— Гаразд.

— Накажете згортати його лінію?

— Згортай.

І серйозно цікавий Хамут повернувся знов до Яваша:

— Ви говорите, що це Австрія. Так. Наші ж землеміри землі там не міряли. Мапи це наші. А як же ми знаєм масштаби, гори, дороги, ріки, вокзали?

— Краще за самих австрійців,— танцював в екстазі Яваш.— Є ціла система шпигунства. Наш генштаб знає все, що робиться в кожному штабі закордонної армії. Винаходи, воєнні секрети, число армій, характер озброєння, а ці мапи...

На обережний стукіт у двері Хамут кинув невдоволене „да“,— і в білім халаті влетів головний лікар шпиталю.

— Хворі хвилюються,— оповістив він з тривогою в голосі,— що дивізія йде, одступає, а їх кидає німцям.

— Хто сказав?— крикнув Бугор, влетівши другими дверима.— Забрать усіх хворих. Погрузити шпиталь на дивізійні обози.

— Слухаю,— кинув лікар до лоба свою пещену руку і поп'явся спиною до виходу, слідом за гнівним начхозом.

Одразу ж проти воріт, коло ганку шпиталю, зацокали важкі санітарні вози, і скаржні, слабкі голоси раз - по - раз гукали в п'їтмі:

— Санітари, санітари!..

Сонна т. Жухова гукнула під кожушком:

— Товарищи! призываю к спокойствию...

Коли музичний годинник одбив три лагідні удари, підполковник Яваш клінуv носом у мапу і спустив свою лису голову поруч кучерявого смушка Шепшелевича. Скоро весь штаб захропів і захрюкав, кидаючи сонними плечами.

Обози дзвеніли...

О 4 годині до штабу влетів розхристаний буланий комполк, брудний і мокрий, як хлющ, і звучно сповістив на порозі:

— Мій полк вже підходить... Ей ви, національно - персональна, вставайте...

На дворі шуміла дивізія. Круг Хамута метушились телефоністи з „катушками“ чорного дроту, знімаючи останні апарати, влітали і вилітали салдати в снігу, і канделябри тонко дзвонили своїм тривожним кришталем.

Поправивши кольт, Хамут оглянув порожні стіни й столи свого штадиву, купи рваних газет і паперів, протер долонею очі, владно мотнув головою і рівно рушив з палацу.

Тугий, многоголосий фільварок в огнях лихтарів, смолоскипів і брунатних кострів, весь в силюетах і тінях, коливався на жовтій снігу якоюсь фантастичною бухтою. Коло багаття, в дворі, серед скрику і тупоту тіл в широкім кругу з кинжалами в руках і зубах очмаріло літав кавказець—пластун, різав, рвав і притоптував летючими чобітьми сніг, сміх і свист задоволення.

Хамут поминув веселу юрбу, підійшов до воріт, де чекала машина, пропустив т. Жухову, набрав в груди повітря і глухо скомандував:

— Ма - арш!..

Переливи всіх тонів і звуків прокотились по бухті:

— Руш - шай!..

Над двором, над фільварком, над степом загойдалось, полинуло:

„Ой жаль мені, жаль...“

XIII

На сіро - біло - туманному фоні сніжного ранку напівзруйнована станція спала. Полки, батареї, команди, обози і парки підходили до вокзалу і розміщались на путях, під розбитим депо, по порожніх вагонах, на дровах, стосах сіна, соломи, на довгих платформах, а зміятий хвіст возів, кухонь і людей одиночок коливався ще десь коло фільварку.

Машина начдива двічі псувалась в дорозі і все таки прибула на місце на чолі довгих колон і потоків. Коли перемерзли, нервові й сердиті штабісти докотились уже до посьолку, вороним прекрасним конем підлетів начальник команди розвідчиків, віхрастий русявий дончак з своїм ординарцем і на льоту оддав рапорт, що „станцію взято майже без бою, ескадрон українців утік, лишивши одного убитого“. Всі неприємно поморщились: день починається кров'ю — але ніхто не вронив жодного слова, всі скочили в сніг (латаття густо летіло) і на ходу розминали затеклі, засиджені члени.

Бугор, Білан, Іванов в супроводі обох кавалеристів повернули назад, „на зустріч дивізії“, а сам Хамут, Шепшелевич і т. Жухова — через сітку путей, вулицями рудих і порожніх заплomboваних вагонів — на одинокий будинок вокзальчика. Запорошений снігом і інеєм, в новесенькій шапці і чоботях убитий салдат розплатався ниць під самим дзвінком, одкинувши вбік свою непотрібну винтовку. Т. Жухова, яка ще не бачила мертвих на фронті, добула з колушка свою вже відому замусолену хустку і витерла на холодних губах, бровах і під носом білі стрілки і краплі інею.

Начдив і самий вокзал був абсолютно порожній (ні стільця, ні плаката) і по залах єдиної кляси та багажного відділу хазяйнував тільки вітер. „Негайно“ п'ять ординарців розвідки розлетілись по соннім посьолку розшукати начальника станції. Найшли його десь „на кулічках“ і привели під конвоем. Це була чорна, як вугіль, тонка і довга, як семафор, зла, як гієна, персона, відповідала на прозьбу зухвальством, на вимогу — нахабством і глумом, на тенденцію крикнути — гавкотом.

Розмова (подаєм в дуже стислому вигляді) відбулась на пероні, в кількох кроках од дзвоника.

— Ні, вибачте, панове... все одно, товариші, хто ви — я не знаю, може ви не начальник дивізії, а сам Миколай Миколаєвич, а я вас слухать не буду. Я обслуговую фронт, не тільки вашу дивізію. Крім того, я вам не підлягаю. Без начальника южних я не дам вам не то ешелону, а навіть пустого вагону.

— А де ж у чорта в зубах ваш южний начальник? — починав закипати Хамут, стрівши перший непослух і опір, і незрозумілу ненависть.

— Не в чорта в вубах, а в місті — городі Києві. Пишіть йому телеграму. Під суд... заради ваших прекрасних очей (скривився він на некрасиву т. Жухову) я попасти не хочу. А потім ви (кивнув він Хамутові) не совайте вашим револьвером, бо я вас не боюся. Хоробрість свою ви вже показали на німцях...

Комісар і т. Жухова спалахнули, як порох, обізвали його „корніловцем“, „саботажником“, дістали собі „дезертирів“, зблідли обоє разом, затряслись і зчепились в смертній словесній баталії. Тільки в очах Хамута, обманних для стороннього ока, стояли лагідність і спокій. Він повернувся назад і оглянув територію станції. Од вокзалу до обрію кричуща дивізія розкинула ряди зелених гармат,

квадрати двоколок, санітарні лінійки з хрестами, гаї щетинястих козел, між якими уже закурили сизо-хвостаті багаття і комашилося сіре, зелене, смушеве, обсіпане снігом, сум'ятним іржанням і муканням.

— От що... Наша дивізія не додому, не в гості, а йде рятувати революцію.— Павза. Конвульсії.— І ми не подивимось, чи вволить ваш южний начальник подати нам товарні вагони. (Ще павза). П'ята година,— підніс він під самий форменний кашкет семафорові свого німецького годинника.— Накажіть вашим хлопцям зараз же скласти мені два ешелони... До семи, щоб все було готово... Кінець.

Семафор зламався в крижах і грудях і спіраллю засмикався з реготу. Т. Жухова забігала по перону, Шепшелевич пом'якшив свій обурений тон і кинувся шукати в тупім консерваторі „революційної совести“.

— Что же,— напівпитанням, напівпорадою обірвала комісара т. Жухова,— придется его застрелить и самим взяться за дело...

Ця погроза скінчилась нежданим фіналом. Фанатик свого вокзалу (як пізніше прозвав Шепшелевич) начальник станції раптом рвонув за комір свою уніформу і задирливо крикнув:

— Стріляйте!..— Жовтий, як стінка своєї установи, він ступив крок до дзвінка і склав довгі худі свої руки на грудях.

Це була цілком театральна сценка.

Хамут ясно відчув, що він здатний убити цього „диявола“, що тепер це вже треба зробити „во ім'я дивізії“, інакше бо буде ганьба і провал, руки йому здригнули і полізли до кольта, але в останній момент де не взялась стара жінка, та сама бабуся, що минулого ранку так стоїчно змагалась за двері з хрестом, кинулась Хамутові під ноги і вчепилась йому за поли.

— Ваше благородіє. Будьте такі ласкаві. Я оддаю вже йому, відьмакові, його прокляті двері, хай він верне мені коняку. Я — сирота, одна на білому світі, як палець...

Хамут гнівно відтрутив на бік досадну невчасну прохачку:

— Иди, бабо, з дороги...

Бабу прогнали, але на зміну їй югнув лисий, в чемерці й постолах дідок, і впав перед Хамутом на коліна:

— Не дайте їй піти самовольцем... без святого вінця, як собака... Бо прокляну її на вічні віки, щоб щастя - долі не мала...

І трагічний дідусь, заплутавшись в мережеві волок, одлетів слідом за бабусяю, але кандидат під станційний дзвінок вже був врятований. На шум почали набігати салдати, ревкоми, начальники, підлетів з ординарцем вихрастий дончак, і Хамут йому крикнув:

— Порахуйте мені зараз всі вагони...

Душ п'ятнадцять кавалеристів розвідки розлетілись по всьому терену станції, по всіх вагонних вулицях і провулках. Хвилин через п'ять ініціативний дончак примчав з повним справозданням:

— На станції є 5 паровозів, одна „кукушка“, 10 класних вагонів, 160 цілих теплушок, 28 платформ, 17 холодильників і 22 вагони розбитих...

— Гаразд. Шукай кочегарів...

Розвідка на чолі з своїм командиром полетіла галопом в посьолок.

Камчатський комполк, що підійшов якраз на цю сцену, подібний на лісовика або радше на водяного, затрусив своїм мокрим, буланим волоссям:

— Значить, товариш дивізіонний, на полк припадає по $2\frac{1}{2}$ вагони класних, 40 теплушок і 7 платформ. Батареї, артилерійські парки всім гамузом дати полкам, і діло в шляпі...

— Розмістимся...— буркнув хмарно Хамут.

Тоді семафор, що так і простояв під своїм дзвінком, витяг роговий портсигар, запалив худими тримтючими пальцями якусь дуже огидну цигарку, заклапав нед-

бало руки назад і пішов, коливаючись, кудись в напрямі депа. Одразу ж пішла чутка, що „начальник станції завернув за депо і тікає в посьолок“. Хамут важко зідхнув, одкинув назад свого непокірного кольта і прискореним кроком рушив слідом за начальником, щоб на власні очі перевірити всі паровози.

Рухливий табір шумів. Малесенька цифра на шматку папірця „3480 багнетів“, „двополкова бригада“, видавалась тепер цілим корпусом. Дядьки і тітки, всі роки, зрости, одержі і коліри, з ближніх околиць сіл тяглися, як галич, на станцію. Не минуло й години (біле сонце, як решето, стояло над дахом вокзальчика), а вже по цілій дивізії гомоніла ранкова торгівля французькими булками, ішов жвавий товарообмін борошном, шкірою, мішками, палатками, цукром, консервами. Між сірим гудінням салдат шниряли в принадних своїх опанчах занозисті бублейниці, одбиваючи жартами походних зальотників.

Раз - у - раз нирияючи попід вагонами, продираючись межі шеренгами козел, Хамут ловив на ходу настрої своєї дивізії. Обравши своїх командирів, і оддавши їм волю свою, вона безтурботно й беззлобно жила, варила, пила і курила. Од цього спостереження в грудях йому було чомусь сумно і разом спокійно і впевнено. Влада клала на душу і тіло йому свою важку і приємну печать, і він її ніс гордо, визивно, з потаємною радістю.

По дорозі до депа були ще інциденти і стрічі з виборцями, бабами й селянами. Коло кухонь якутського полку „два руські“, держачи за руки двох німців, представили їх своєму начдиву.

— Сю ніч здалися в полон... Хочуть вступити до нас у піхоту.

Хамут посміхнувся і дав розпорядження, „записати їх в списки полка на повне „довольствие“. Далі якісь депутати з села, що „постраждали од фронту“ просили собі „на постройку“ казенного лісу, тобто саперний матеріал, що лежав на станції стосами; якісь „біженці з Ясс“, якісь „покинуті на призволяще“ якимось полком молоді молодичі і т. д. без краю. Аматори скарг, Шепшелевич і т. Жухова, одірвалися од Хамута і застрягли серед прозьб, інформації, жартів, плачу і охання.

Коли Хамут дійшов до депа, відтіля виткнувся великий паровик „С 42“ і, пихкаючи парою, погукуючи, погрімів тримотливими рейками.

— Пішов Гаврюша...

Дійсно: зацокали вагони, засвистіли свистки, словом, всім стало ясно, що якась невидима рука взялася виконувати колективну волю дивізії.

Тоді тут же, в депі, на тендері „мертвого“ паровоза відбулося друге літуче засідання штабу.

Держав слово Хамут:

— Буде два ешелони. Першим піде перша бригада, 41 - й і 42 - й, другим — друга, полки 43 - й і 44 - й. На станціях забирати всі паровози і чіпляти до себе. Кулеметні команди на паровики, ззаду і спереду. На кожному ешелоні одну гармату держати на платформі, готову до бою... Коло кожного сукиного сина, начальника станції, залишати одного члена ревікому, поки проїде дивізія. Я, т. т. Шепшелевич, Білан ідемо з першою бригадою, т. Іванов і Бугор — з другою, в арієргарді. Зупинка всієї дивізії в Києві. За грабіж, за насильство тут же судити польовим судом і стріляти на місці.

Буланий комполк захоплено встав до наказу з порадою:

— Краще йти всією сімєю, разом... Як за царя ішли без розбивки, так і тепер одним тілом...

Хамут зупинив його невдоволеним жестом: час порад і нарад закінчився, наставала доба лаконічних команд, директив і наказів. Буланий порадник знизив плечем і розчинився в покірнім гурті командирів.

Паровози бродили туди і сюди, заходили далеко в степи, чіпляли, зганяли вагони до купи, і тоскно, хрипло, тривожно кричали.

XIV

Біле сонце з каламутним більмом крутилося в хмарах, в терпкому диму і вже спускалось до фронту, моргаючи лячно на спорожнілі без нього окопи, коли два гігантські „состави“, вагонів по сто, вийшли на п'яту і шосту путі і остаточно спинилися. В тісному кругу своїх командирів полків, батарей, батальйонів, рот і команд, Хамут важко й рішуче ішов посеред ешелонів, а численні менші начальники бігли перед ним і за ним, і швидко креслили крейдою числа і назви. Впорядивши свої розпорошені лави, обидві бригади стояли на порожніх путях, проти своїх ешелонів, і жадібно чекали „посадки“. Нетерплячі частини і окремі імкі індивіди самі займали місця, і в піснях, словах, пантомімах ілюстрували свій настрій, проте строге мандрівне начальство втручалось в їхнє життя, висипало їх вниз, сперечалось і лаялось.

Підполковник Яваш, що переживав революційну весну, ішов крок - у - крок поруч начдива, раз - у - раз хватав його за рукав і туркотів йому в вухо:

— Я ризикую всім своїм життям. Дворяни не чули свого народу, занедбали його і образили душу, і їх жорстоко покарано. Ангол любови зненавидів їх, і ангол помсти шумить над ними своїми чорними крилами... Я теж став проти них, і проти них розроблятиму пляни. Мені вже повороту немає... Є ви, буду я. Вас не буде, прийдуть вони, я загину...

Хамут задумно хитав головою.

На правому фланзі Якутського полку на пресованих квадратах сіна мальовничо сиділо чоловіка тридцять ранених і хворих в своїх трафаретних халатах, пили чай з білих шпитальних чашок і стучали патерицями. Тут же, кроках в десяти, оголивши шаблі, скучно - бездумно стояли два салдати етапної команди, а межі них ще й досі в своїй уніформі, з сумкою за плечима, як Марко Горбатий, сидів засуджений насильник і печально обводив очима довгі шеренги вагонів. Вряди - годи перехожі співчутливо ставали проти етапників, питали „за що?“ — і, довідавшись, що „польовий суд засудив на п'ять літ“, мовчки одходили геть і позирали назад недовірливо, боязко. Ще здаля, уздрівши начдива, арештований жваво скочив на ноги, і поштиво став йому при дорозі:

— Дорогий товаришу. Пожальй не мене, а мою стару старушку. Більше не буду. Согрешив раз у житті. Все переплуталось...

Обидва вартові дружно підтримали апеляцію:

— Простіть його, товариш дивізіонний. Кінець війни. Чорна ворона і та вільно літає...

Яваш нахилився Хамутові над вухом..

— Вибачте. Ця жінка, заради якої... не визначалась ніколи своєю моральністю. Це просто була офіцерська...

Хамут, що з перших днів революції не вмів говорити в - щепіт, повернув строге лице до начхоза:

— Здати його при пакеті в першу тюрму по дорозі, і показати розписку мені.

Бугор козирнув, етапники раптом зів'яли і сіли на свої квадратики.

Кінець - кінцем, з краю в край все було пильно обсліджено, щиро і дзвінко обстукано, Хамут дійшов до передніх паровиків і дав дозвіл сідати. Військо жваво і шумно ринуло в атаку теплушок. Піхота працювала в повнім братерським контакті з артилерією, і за якунебудь годину на широких платформах важко і грізно сиділи мортири, трьохдюймовки, зенітки, а з спеціальних вагонів визирали клуби, морди й хвости бітюгів, роги „нехворих“ волів, корів і іншої живности.

З самого заду першого поїзду тичба салдат сустилась коло аероплана і тягла його на платформу. Це був німецький „Таубе“ з чорним квадратним хрестом „на всі груди“. Він пишно розставив широкі крила свої, уперся передніми круглими лапами в шпали, коротенькими задніми — в сніг, встромив кінчик хвоста в стіжок

зеленого сіна і, почувуючи себе чужоземцем, холодно - сіро поблискував одним - єдиним оком, сталевому віслю, не розуміючи, що з ним хочуть робити. В чорній шкіряній тужурці і штанах, весь в чорнім поту, як в мазуті, „руський“ пілот вискочив на плятформу, призначену для його машини, і скаржним тоном „командував“:

— Братці, не куріть. Тут бензин... піднімайте за осі... Не сідайте на хвіст. Пожалійте себе, ви ж таки люди, я прошу вас не курити...

— Разом, разом...— гуділо над натовпом.

Маса рук, спин і рамен влипла в тендітні боки, груди, вісі і хвіст, крилата машина здригнула всім своїм тілом і поставила гумові ноги на край своєї нової стоянки.

— Наддай, наддай...

— Носом уперед...

— Обережно, крило...

Підхоплена новою навалою, велетенська птиця блимнула сіро на своїх мучителів, підняла зусильно хвоста, повернула важко на бік, спустила задні, карлуваті ніжки свої на мокру плятформу, і поставила свій затуманений погляд кудись через кряж членисто - горбатих вагонів, на дальні чорні димки паровозів.

Пілот зняв кашкета і, вигинаючи плечами, витирав чорною ганчіркою потоки грязі на крутому високому лобі.

В дверях вагонів висіли гірона салдат, в прорізах люків мигали щасливі обличчя, картузи і платки, в залізних печах горіли свіжі соснові дошки і дрова, сповняючи своїм лоскотним димом і запахом станційне повітря.

— Крути, Гаврюша...

XV

Взявши під своє начало кілька салдат, т. Жухова пішла кудись за вокзал „предать земле украинца“; поетичний, і сам красивий Білан, поблукавши без діла по всіх станційних путях, взяв під руку якусь красуню - бублейницю, що весь час чіплялась до нього, і пішов кудись за депо на прогулянку; Шепшелевич ще бився в клубку безконечних прозб і петицій; безумний Бугор, як мотор, літав і юлив між вагонами. Навіть в тупім семафорі, в цім справжнім корніловці, прокинулось його професійне чуття до речей і машин, він кричав на своїх вайлуватих підлеглих, сіпав їх і погрожував, забракував два „небезпечні вагони“, просив Хамута викинути їх з ешелону, і з сльозами щастя в очах присягався, що він „із робочих і сам страждав по тайгах і Сибірах“.

— Гаврюша, друг, крути ж, голубчику,— летіло веселе крізь люки і двері.

Раз - у - раз зринали пісні, і, здавалось, станційний будинок, рейки, паровози й вагони плывуть по молодому снігу на металевих хвилях гудіння.

Хамут уже двічі пройшов туди і сюди вздовж вагонів. Чорні тривожні клубки паровозів, два квартали майна і салдат, покірних слову його, зелені шийки максимок на тендерах,— все це його хвилювало, стискало, лащило груди.

— Що, братці,— посилав він дугою на тендер ласкавий свій хрип,— не боїтеся стріляти буржуїв?

Кілька кулеметчиків хором:

— Нехай підставляє пузо...

— Загубить штани і циліндри...

Хороше, тепло сміялись, встановляли „на всі чотири“ свої сірі облізлі машинки, стукали кулеметними плитками, зрозумілі, засмалені, мокрі, і в грудях Хамутові було туго, повно і радісно. Словом, криваво - печальний ранок обіцяв перейти в надвечірню зворушну ідилію.

Але вечір був ще далеко. Примчав якутський комполк, коренастий чорнявий забайкалець, і тривожно доложив, що „дивізія не влазить в вагони“. Яваш зблід,

а Хамут лише усміхнувся. За чотири роки салдатства, переходів і маршів, він добре знав процеси посадки, широку душу салдат, що любить поспати в - розтяжку, непорозуміння і паніку, що зчиняється завжди на станціях, і спокійно пішов повз свого поїзду „стискати“ вагони. Начхоз Бугор, що ліквідував якраз конфлікт батареї з обозом, почувши про цю новину, примчав до начдива. Ідучи ріденькою групкою, бачили, як мимо вагонів нікали безпритульні салдати, простягаючи руки до люків, умовляли налиплих до дверей своїх щасливіших колег і, проблукавши даремно вперед, швидкоували назад з таким же самим настроєм і успіхом.

— Товариш дивізіонний,— перестріла Хамута ціла отара салдат, потрясаючи сумками.— Жонаті з жінками захопили два луччі вагони і не пускають нікого...

Хамут легко вхопився за залізне поруччя, черкнув кольтом в одвірок і розіп'явся на дверях „жонатої“ теплушки. Посеред вагону стояла сиза, розпечена піч, оточена стосами свіжих душистих скалок. Та сама „австріячка“, що вчора зустрілась на вулиці Ревкавуц, босоніж стояла біля сковородки і деревляною виделкою-скіпкою мішала в ній якусь лоскотливу щиплячу печеню. На нарах, на горбах подушок і пухових перин, в - обнімку лежали скрізь молодята. Раптом жінки скочили з місць і соромливо забликали віями.

Щасливі чоловіки враз зняли лемент, що вони „страждали в окопах“ і хочуть „хоч раз у житті пожити по - людському“.

Хамут не сказав їм нічого, в такий самий спосіб обслідив другий вагон, скочив на шпали і рішуче кинув начхозові:

— Перевести жонатих в один вагон... А ну, друзі,— повернувся він до теплушки,— потісніться, дайте місце піхоті.

Крики, скарги, протест і... неохоче переселення. Юрба „безвагонних“ почала затопляти залишену теплушку. Але це була одна крапля в великому морі. Безпритульних було ще багато. Вони талували слідом за своїм начдивом, ритмічно потрусюючи горбами, спинялись біля кожних дверей, і не в силі пробитись в вагони самі, в щілки між ніг і плечей посилали свою благушу розгубленість. Тендітний голуб надії вилітав швидко назад, обсіпаний лайками і лементом. Фронт якутських теплушок однастайно одбив всі повторні прозьби і напади.

Скрізь було „повно до стелі“. Більше того: не добувши місця в теплі, винахідливі одиниці і групи розміщались на залізних дахах, буферах, подавали ознаки життя десь під колесами. В багатьох стінах було прорізано ще пари дверей, перекинуто мости і ходи сполучення. Дотепні імці за допомогою пил, мотик і сокир збудували собі досить цікаві і хитрі споруди, подібні на курені, плоти, гнізда й конури. Словом, чотирьохетажний квартал мандрівного города тріщав, тримотів і пиляв свої дорожні рештовання, а зграя ворон, що завжди супроводить військо, кракала на білих скиртах, на телеграфних стовпах, на селянських повозках.

Проти мортир, на землі, на соломі і сіні шуміли ранені і хворі. Вони весь час мовчки дивились, як сідала дивізія, як втягали в вагони худобу, висаджували аероплана, добродушно всміхались, і довірливо - ласкаво чекали на свою „госпітальну“ теплушку,— та, коли в далені закурили паровози,— бандажі, перев'язки, халати й патириці заметались по шпалах, намагались прорватись в тепло, зривались, кричали і падали.

— Так що ж це, братці? Воювали разом, а тепер нам погибать у степу?.. Нехай клюють ворони наші кості?..

Хамут якраз і попав на цю сцену.

— Де ваш лікар?

Салдат з чорним наочником на правому оці скосив на начдива найжений злобою профіль:

— Там же, де все продажне начальство.

Коротенький пузань, пізнавши начдива, відтрутив свого злого колегу на бік, і розкинув розпачливим циркулем свої членисті милиці.

— Він утік, товариш начальник, екіпажем... з обома своїми мадами...

— Давно? куди? — рвучко оглянув Хамут свої квартали й селянські ба-
зари.

— Ще вранці, з самого фільварку, завернув по дорозі і, мабуть, поїхав на
Кам'янець...

— Падлюка.

Камчатський комполк з усім штабом своїм (вістові, спішені ординарці, теле-
фонні команди) розмістився в вагоні четвертої класи і допивав другий казанок
свого чаю, коли його повідомили, що „дивізійний ходить“ по табору. Потрусюючи
буланим своїм жабуринням з тютюном і крихтами, комполк кинув на плечі шинелю,
що вже була сушилась при пічці, і прямо з приступок попав в розпечену піч Хаму-
тового серця:

— Ти чому покинув ранених?

— Вони собі цілком самостійні, товариш д...

— Скільки на твій полк вагонів?

— Сорок один, товариш дивізійний, на один тільки більше. А чому — це
понятно... До мого полка присувидився батальйон чужої, сто шістдесят п'ятої
дивізії, що не хоче сидіти в одних окопах з окраїнцями...

— Собатажник! — обірвав його гнівно Хамут.

Комполк закліпав волоссям, оглянув ранених, натовп здорових салдат, до-
свідчених оком вчинив обрахунок, і затуркотів підкупливим тоном:

— Для них, товариш дивізійний, ще тільки чотири теплушки, і наше діло
в шляпі...

Хамут бистро зирнув на депо, обвів пильно путі, де стояли наче скелети допо-
топних тварин погорілі розбиті холодники і вагони, і різко спинив балакучого
радника:

— Хоч кров з носа, а вагона для ранених дай.

Прищулений, мокрий комполк раптом зів'яв, ще раз оглянув скаржно плями
й халати і в - шепіт почав рахувати свою нову установу.

Яваш зашепотів Хамутові на вухо:.

— Та це не наша дивізія... Не пропадуть... Поїдуть завтра другим ешелonom.

З багагьох прикмег на пагонах Хамут бачив і сам, що це було зборище всіх
корпусів і полків чи не всієї дев'ятої армії, але тепер він був щось більше за нач-
дива, в н ставав ватажком всієї саллатської маси. Чи ж йому бракувати людей,
що шукають його руки і команди? Він владно зирнув на начхоза, що поруч з нач-
дивом обертася в ніщо, ткнув пальцем в юрбу здорових салдат „чужої дивізії“
і видав хрипке розпорядження:

— Візьми їх і розмісти по обох ешелонах. По одному на теплушку.

Бугор козирнув, полотняні горби затрусились круг нього і потягли його шум-
ним кварталом.

Хамут різко повернувся назад, щоб іти, і його очі зустріли засудженого. Той,
мабуть, чекав нової грози, кинув плечем і метнувся до своїх етапників.

— Пустіть його! — Хамут дружно мотнув арештантові. — Шукай собі місця.

Засуджений враз заяснів, рвонув з ноги, нирнув під платформу і зник в дзвоні
і гомоні. Ошелешені етапники вложили в піхви шаблі і побігли в протилежному
напрямку.

Яваш, скориставшись з того, що Хамут поставив на нього лице, потиснув його
за п'ясть:

— Ви можете мене розуміти без слова? — І не діждавшись ні звука, ні руху,
закінчив екзальтованим шепотом: — Ви родились для великих масштабів...

Хамут низав плечима, обминув задню кукушку свого ешелона і пішов на гу-
стий погрозлиний дим головних паровозів.

Торгівля й братерська товаровиміна, що не вгавала на мить, почуваючи ско-

рий кінець, билась прискореним темпом. По путях, од дверей до дверей по - під люками блукали дядьки в салдатських шинелях наопащ, співчутливі тітки з жмутами мішків, гімнастйорок, палаток, визивні бублейниці з пудами добра в туго натоптаних кошиках. Дітвора всіх мастей шиляла по шпалах і хором:

— Дядя, дайте грудочку цукру.

Воронячий крик, сніг і цукор летіли з дахів, з буферів на розкошлані гороб'ячі зграї малечі.

З усіх етажів докоряли:

— Гаврюша, сукин кот... Що ти там собі думаєш?

— Крути, каналія...

— Не томи нашої душеньки...

Вагони співали.

XVI

Добувши таке невеселе майно, мажорний камчатський комполк похмурнів і погас, і в свій черк негайно вчинив своєму полку безжальну літучу ревізію. Заспокоєні, мирні теплушки з коротким боем, іноді без нього, простим переговором, — корились, стискали своє сіре нутровище. Але тут нежданно прибігли тривожно „з застави“ з двома кулеметами камчатські розвідчики (було їх душ 100), за яких тут уже зовсім забули, — і перемішали всі карти. Дзвінки і свистки, що провіщали близький „одход“, хвилювали ранених, комполк втрачав рівновагу, кричав, лютував і метався од флангу до флангу. Був один напівпорятунок: офірувати вагоном самого штабу. Короткий наказ — бинти і милиці потяглися хистким караваном в класний вагон, а штаб обернувся в „біженців з Ясс“, і безпорадно забігав по шпалах.

Скрізь, де можна було помістити людину, її було приліплено, проте лишалося ще чол. 70, і комполкові ясно було, що один вагон треба ще „до зарізу“. Правда можна було взяти один скелет - холодильник, але семафор, що випадково попав на дебати в цьому питанні, заявив безпричинно - бурхливий протест і потрюхав „шукати начдива“.

Обійшовши й оббігши двічі всю лінію, комполк зупинився в кінці ешелону, між кукушкою й Таубе і трудно рішав, „чи причепити ще холодильник, чи сісти в селянські вози і поспішати до якогось нового вокзалу“.

На безпорадну нараду штаба полка з низовими виборцями і надійшла заклопотана трійця: начдив, комісар і т. Жухова.

— Дозвольте нам до аероплана, — затріщали салдати з застави.

Чорний пілот, що стояв по цей бік п'латформи, доброзичливо всміхався і негативно - поважно мотав головою:

— Не можна, братці... Тут баки з бензином.

Добрі, ласкаві обличчя просили:

— Товариш дівізіон'... Дозвольте нам сісти до птички.

Хамут тріпнув головою, наче зі сну, широко ступив до пілота, і дві пари очей — наказ і протест — нелюб'язно зустрілись.

— Він у тебе цілий? — прищулив розламані брови начдив.

— Цілий не цілий, а сідати сюди не дозволю.

Якби не роздражнено-впевнений тон, може на цім питанні вся справа була б і скінчилась, але тепер Хамут підступив до самих пілотових ніг і хотів уточнити відповідь. Виявилось, що „машина трохи підбита руськими кулями“.

— Возять негодяще залізо, — обізвалось докірно між натовпом.

— Він буде бити буржуя аеропланом...

— А він залізе в хату і літай - шукай...

— Правильно, — авторитетно сказав Шепшелевич.

— Верно, товарищ начдив,— гаряче підтримала т. Жухова.— Все аеропланы мира не стоят жизни одного солдата.

Хамут недовірно - критично пройшов повз п'ятакформу.

— Правильно, товариші. Літати уже не будем. Тепер буде війна піхоти.— Він спокійно зирнув на пілота: — Пусті. Нехай сідає армія...

Пілот перегнувся з п'ятакформи, немов хотів кинутись вниз. Чорне лице йому зблідло і засмикалось в корчах. Юрба якось чудно презирнулася між себе і обережно - питально оточила свого командира.

— Знімай!..— сказав раптом Хамут і рішуче пішов до кукушки, де зчинилась якась сутичка двох родів зброї — кулеметчиків і піхоти.

— Стій, стій! — захвилювався пілот.

Але маса здригнула і полилась на п'ятакформу. Пілот трусив кулаками, мацав на поясі свій юхтовий мініатюрний кобур, гукав у юрбу, на тендер кукушки, але зрушена маса юртувала вже округ нього, ляскала руками, приміряла спину і плечі до Таубе. Друга юрба, що була на землі, розступилася колом, розкрила цікаві роти, і мімікою губ, брів і носів помагала в процесі підваження:

— Так його, так його, діавола...

Таубе розставив свої гігантські металеві крила, немов вибирав слушний момент вдарити ними в юрбу, зусильно крутнув почварними круглими лапами, зідхнув на всю грудь, схилився на бік і випав на рейки.

Благодушний регіт і сміх засмикав горбатими спинами:

— От хряпнув, чортяка...

— Сволоч буржуазна...

— Буде знати як літати...

Чорно - білий пілот скочив з п'ятакформи, яку вже затопила піхота. Він зняв свого шкіряного кашкета, важко дихав і втирав свого брудного високого лоба. У нього був вигляд лікаря, що стояв перед лицем дорогого небіжчика.

— Що ви зробили з машиною? Га?

Чимала партія глядачів, що прибігла на шум, з цікавістю розглядала машину, мацала, гладила, нюхала.

— От гадина...

— Забув уже, як бомбами кидався...

— Стрілами й газами...

— Скільки людей погубив неповинних...

— Га? Чого ж ти мовчиш? Барбосяка...

Дійсно, звертання до аероплана, як до живої істоти, мало свій сенс. Чужоземець криво зорив оком своїм на окуповане салдатами місце, і в усій позі його, в грудях, крилах, хвості була така образа і злість, що всі почували її, і собі закипали од злоби.

— Аеропланы, товарищи, нужны и в мирное время,— шелеснув чийсь тихий розважливий голос, і очі всієї юрби повернули до нього (це був русавий русак) запитання, біль і ненависть.

— Він іще хоче війни...

— Подивись йому під плече, там, мабуть, висять офіцерські пагони...

Злоба на війну, що кожний явно і втай носив в глибині душі, раптом наїжила брови і чуби, пролетіла по сумках - горбах і сконцентрувалася на Таубе.

— Бий його, стерву...

Нові салдати сипнули з сусідніх вагонів, з ближніх п'ятакформ, на ходу й на бігу розстібаючи чохлали своїх сокир, кирко - мотик і лопаток. Од возів, од шкапин коливали селяни, проривались вперед, пожадливі зорили по всіх частинах машини і шукали гвинтів, гайок і т. п. знаряддя. Кілька сірих фігур вискочили на хвіст аероплана і побігли по тендітній спині його до самого сидіння пілота.

— Рубайте крила... крила!..

— Січи крило!..

Гай блискучих сокир метнувся в повітрі і з свистом врізався в дерево, в алюміній, в усі металеві частини машин. Ліве крило зойкнуло, немов огризнулось собакою. З другого боку, з землі кілька гарячих голів прорвалось із натовпу до самого хреста аероплана, заскакали коло пропелера, чіплялись знизу за крила.

— Гурра!..

Крило хруснуло, крикнуло, і салдати, „як груші“, посипались в сніг і на рейки.

— Товариші, товариші, товариші...— юлив між юрбою пілот.— Що ви робите? Не мучте ж машину. Краще спалить її...

Гнівний Хамут, що вернувся з кукушки, зупинився стрімко коло пропелера, проти самого хреста. (Він був подібний на залізний хрестик рогатого). Нероз'ядржена злість Хамута живо згадала вчорашню сцену під дротом, бундючне лице офіцера мигнуло йому в очах, злість виросла в лють і закипіла на гидкому малюнкові. Хрест вигинав свій човновидий живіт, зосереджено дихав і їжився чорними лапами. Хамут обернувся до своїх салдат і шепотом — хрипом (тим тихим шепотом, в якому скипілись всі образи життя) крізь зуби кинув дугую:

— Пали!

Буланый комполк підтюпцем підбіг до стіжка, нагромадив жмут сіна і обережно, якось навшпиньках, наче до звіря, почав наближатись до Таубе. На землі, на дверях, в люках, на дровах кукушки все стихло, заціпивши подих. Комполк підійшов до машини, одною рукою одкинув кабінку, а другою висипав сіно. Картина дійшла апогею тоді, коли комполк витяг коробку, запалив сірничка і, прищупивши око, поніс хитливий огонь до кабіни. Сіно затлілося.

— Вибух, вибух!— заметался пілот, і, схопивши за руку т. Жухову, панічно тяг її під п'лятформу.

Але юрба втратила уже голос, слух, розуміння. Весь її інтерес зрісся гарячим клубком і впав у кабінку. Не встиг комполк одскочити на пару кроків, як звідти вилетів багровий віхоть, другий, упав на розтрушене сіно, розпався на змійки і поповз, пострибав під колеса, під груди машини. Заграв військовий ріжок, і радісно, тонко засвердлив повітря спіралями. На цей сигнал Таубе дихнув новими порціями диму, ціле кодро голодних гадюк розбіглося по цілій машині і соковито, жадливо зализало його язиками.

Юрбу колихнуло і покотило по вулиці.

Паровик в авангарді гукнув, обіззався десь другий, подала бадьорий голос кукушка, засвистіли свистки, вагони хруснули чугунними членами і, наче не вірячи в рух, повільно - повільно почали перебирати колесами.

— До нас, тьотя, до нас,— летіло жужмом з теплушок.

Т. Жухова витягла до кричущих дверей свої кожушані рукава і косою лінією влізла до вагону. Кострубатий сірий панцир п'лятформи черкнув Хамута за шинелю. Шепшелевич вхопився за волохату руку пілота і злився з хистким барельєфом— „З окопів“. Коли брудна металева приступка кукушки підійшла до самих колін Хамутові, він важко - спокійно ступив на неї ногою і поплив над ребристими шпалами.

— Прощайте, немцы и австрийцы!

— Прощай, позиція...

Метелиця рук, платків і шапок (на багнетах) знялась над плавучим кварталом, прошуміла по станції. Весь у снігу семафор стояв на пероні, коло свого дзвінка, вклонявся й хитав своїм залізничним кашкетом.

Таубе горів, як легендарний дракон, лиховісно шипів, бив язиками і мотляв ними в степ, кудись до німецьких заметів.